

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

ARKEOLOJİ VE SOSYAL ANTROPOLOJİ PROGRAMI

**KIRGIZİSTAN'DAKİ KÖKTÜRLERE AİT ARKEOLOJİK
ESERLER**

OZAN TURHAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİŞKEK-2023

KIRGIZİSTAN-TÜRKİYE MANAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ VE SOSYAL ANTROPOLOJİ PROGRAMI

**KIRGIZİSTAN'DAKİ KÖKTÜRKLERE AİT ARKEOLOJİK
ESERLER**

HAZIRLAYAN
OZAN TURHAN

DANIŞMAN: Prof. Dr. Kubatbek TABALDİEV
YÜKSEK LİSANS TEZİ

BİŞKEK-2023

KABULVE ONAY

Prof. Dr. Kubatbek TABALDİEV danışmanlığında Ozan TURHAN tarafından hazırlanan “**Sayan-Altay ve Tanrı Dağları Köktürkler’inin Arkeolojik Eserlerinin Karşılaştırmalı Analizi**” adlı bu çalışma, jürimiz tarafından Kırgızistan- Türkiye Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Fakültesi Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak OYBİRLİĞİ/OYÇOKLUĞU ile kabul edilmiştir.

...../...

Jüri	Unvanı,	Adı Soyadı	Kurumu	Onay	İmza
------	---------	------------	--------	------	------

Başkan Oroz SOLTOBAEV					
-----------------------	--	--	--	--	--

Üye (Danışman) Prof. Dr. Kubatbek TABALDİEV					
---	--	--	--	--	--

Üye Prof. Dr. Alpaslan ÂŞIK					
-----------------------------	--	--	--	--	--

Üye Doç. Dr. Nezihat CEYLAN					
-----------------------------	--	--	--	--	--

Üye Yrd. Doç. Kayrat BELEK					
----------------------------	--	--	--	--	--

ONAY

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulunun.....tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

...../...../.....

Prof. Dr. Kadir Ardıç

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

ETİK BEYAN

Tez içindeki tüm verilerin akademik kurallar çerçevesinde elde edildiğini, görsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçların akademik ve etik kurallara uygun olarak sunulduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, yararlanılan eserlere eksiksiz atıf yapıldığını, tezde yer alan verilerin hiçbir üniversitede herhangi bir tez çalışmasında kullanılmadığını ve tez yazım kurallarına uygun hazırlandığını beyan ederim.

İmza

Ozan TURHAN

20.06.2023

ÖNSÖZ

“Kırgızistan’daki Köktürklerle Ait Arkeolojik Eserler” adlı tez çalışması, bu alanda yapılan araştırma inceleme ve çalışmalara katkı sağlamak amacıyla hazırlanmıştır. Bu alandaki çalışmaların neredeyse tamamı Rusça olarak bilim âleminde mevcuttur. Bizim, Rusça kaynaklar üzerinden hazırladığımız bu tezimizin, Türkiye’de Köktürk arkeolojisi hakkında çalışma yapacak olan kişilere de kaynak niteliğinde olabileceği düşünülmektedir.

Hayatım boyunca yanımda olan, maddi manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen aileme sonsuz teşekkürlerimi sunuyorum. Tez çalışmam boyunca bana akademik anlamda birçok konuda katkıda bulunan danışman hocam Prof. Dr. Kubatbek TABALDİEV’E teşekkürü bir borç bilirim. Bu konuda çalışmalarımı yürüttüğüm esnada bana maddi ve manevi olarak desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen KTMÜ Rektörü Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN’A, KTMÜ Rektör Başdanışmanı Prof. Dr. Recai DOĞAN’A, eş danışmanlığımı yapan ve bana her daim bir anne edasıyla yaklaşan Doç. Dr. Nezahat CEYLAN’A, teşekkür ederim.

Kırgızistan’a ilk geldiğim günden bu yana bana ağabeylik yapan ve maddi manevi her konuda destek olan KTMÜ, SBE çalışanlarından Ertan İBİROĞLU’NA, Kırgızistan’da uzun bir dönem ev arkadaşlığı yaptığım ve tez çalışmamda destekleriyle bana yardımcı olan Cengiz DEMİR’E, tez çalışmamın her aşamasında bana yardımcı olan, maddi ve manevi olarak desteğini hiçbir zaman esirgemeyen yakın arkadaşım DİLFİRUZ AKDENİZ’E teşekkür ederim. Bu çalışmanın ilerleyen yıllarda konuyla ilgili yapılacak olan araştırmalara yarar ve katkı sağlaması dileğiyle.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	i
İÇİNDEKİLER	ii
SİMGE VE KISALTMALAR.....	iii
ÖZET	1
МАЗМУНУ	2
АННОТАЦИЯ.....	18
ABSTRACT.....	19
GİRİŞ.....	20
BİRİNCİ BÖLÜM: KÖKTÜRK ARKEOLOJİK ESERLERİNİN	
ARAŞTIRILMA TARİHÇESİ	23
1.1. Kırgızistan Coğrafyası	23
1.2. Başlangıçtan-VIII. Yüzyıla Kadar Kısaca Kırgızistan Tarihi	25
1.3. Kırgızistan'daki Köktürlere Ait Arkeolojik Eserlerin Araştırma Tarihçesi.....	28
İKİNCİ BÖLÜM: KIRGIZİSTAN'DAKİ KÖKTÜRK ARKEOLOJİK	
ESERLERİ	37
2.1. Kırgızistan'daki Köktürlere Ait Anıt Mezarlar ve Kurganlar	37
2.1.1. Kırgızistan'daki Köktürkler'in Ölü Gömme Gelenekleri	43
2.1.2. Kurganlardan Elde Edilen Eserler	53
2.2.Kırgızistan'daki Köktürk Heykelleri	56
2.3. Kırgızistan'daki Köktürk Kaya Resimleri ve Oymaları	71
2.4 Kırgızistan'daki Köktürkçe Yazıtlar.....	80
SONUÇ	85
KAYNAKLAR	89
ÖZGEÇMİŞ KİŞİSEL BİLGİLER	107

SİMGE VE KISALTMALAR

Km: Kilometre

Cm.: Sansimetre

M.: Metre

Çevir.: Çeviren

S.: Sayfa

Say.: Sayı

Tom. (Tom): Cilt

M.Ö.: Millattan Önce

M.S.: Milattan Sonra

Vb.: Ve benzeri

MIA: Materialı İ İssledovaniya Po Arheologii Sssr

IAAN SSSR: Institut Arkeologii Akademia Nauk Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik

PIDO: Problemlı İstorii Dokapitalistiçeskih Obşestv

TKAEE: Trudı Kirgizskoy Arheologo-Etnografiçeskoy Ekspeditsii

AN SSSR: Akademia Nauk Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik

SO RAN: Sibirskoe Otdelenie Rossiyskoy Akademii Nauk

IANK SSR: Izdatelstvo Akademıı Nauk Kirgizskoy Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik

SE: Sovetskaya etnografiya.

IAN SSSR: Izdatelstvo Akademıı Nauk Soyuz Sovetskih Sotsialistiçeskih Respublik

ÖZET

Kırgızistandaki Köktürkler'in Arkeolojik Eserleri

Tarih öncesi çağlardan günümüze kadar birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olan Tanrı Dağları, arkeolojik eserler bakımından çok zengin bir bölgedir. Bu coğrafyada yer alan arkeolojik eserler yüzyıldan aşık bir süreden bu yana birçok bilim adamının odak noktası olmuştur. Bu coğrafyada bulunan arkeolojik kaynaklar, arkeologlar ve bu alana meraklı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve çeşitli çalışmaların konusu olmuştur.

Tüm dünya medeniyetlerinde olduğu üzere kadim Türk Milleti'nin de geçmiş tarihini, medeniyetini ve kültürünü gün yüzüne çıkarabilmek için yine onlardan kalan maddi belgelere başvurmak gerekmektedir. Bu maddi belgeler, arkeoloji, sanat tarihi ve etnografinin malzemeleridir.

Bilim adamları tarafından, Köktürklerin maddi unsurları hakkında günümüze kadar birçok akademik çalışma yapılmıştır. Lakin Kırgızistan Coğrafyasında yaşayan Köktürklerin arkeolojik eserlerine dair bilgiler, Türkçe kaynaklarda çok az rastlanmaktadır. Biz bu çalışmamızda Kırgızistan'daki Köktürklerin maddi kültürünün önemli kaynakları olan; kurganları, heykelleri, yazıtları ve kaya resimlerini inceleyeceğiz.

Tez çalışmamız toplamda iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Kırgızistan Coğrafyasında yaşayan Köktürklerin arkeolojik eserlerinin araştırma tarihi ve Kırgızistan Coğrafyası hakkında bilgi verilmiştir. Çalışmamızın ikinci bölümünde Kırgızistan Coğrafyası içerisinde yer alan Köktürklerin arkeolojik eserleri incelenmiştir. Bu çalışmanın asıl amacı: Kırgızistan Coğrafyasında yer alan Köktürklerin arkeolojik eserlerinin bilim âlemine farklı bir bakış açısıyla tekrardan tanıtılmasıdır.

Anahtar Kelimeler: Türk Kültürü, Köktürkler, Kurganlar, Yazıtlar, Heykeller, Kaya Resimleri.

МАЗМУНУ

Саян-Алтай жана Теңир-Тоо Көктүрктөрүнүн археологиялык эстеликтеринин салыштырмалуу анализи

Кыргызстан тарыхындагы байыркы түрк доорун изилдөөдө В.В.Бартольддун илимий салымы арбын. Ал археологиялык изилдөөлөрдү уюштуруп, Ысык-Көл, Нарындагы байыркы түрк балбал таштарын таап басма бетине жарыялаган. Жети-Суунун тарыхы боюнча ар кыл жазма булактардын биринчи жыйынтыкталган илимий чыгармасын (очеркин) түзгөн. Түрк калктарынын этникалык тарыхынын маселелери Н.А.Аристовдун эмгектеринде да чагылдырылган.

Кыргызстанда илимий-изилдөө мекемелеринин түзүлүшүнөн кийин кыргыздардын орто кылымдагы тарыхына максаттуу түрдө кызыгуусу артты. 1927-жылы В.В.Бартольддун кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы боюнча жыйынтыкталган очерки түзүлүп, анда кол жеткен кытай, араб-фарсы жана байыркы түрк жазма булактары системалаштырылган. Археологиялык эстеликтерди изилдөө улам кеңири кулач жая баштайт. 1929-жылы археолог А.И.Тереножкин Чүй жергесинде археологиялык чалгындоо жүргүзүү учурунда байыркы түрк балбал таштарын жана байыркы түрк рун жазуусу бар таш мамы, орнотууга ылайык, таш бака кейпиндеги негиз (постамент) тапкан. М.Е.Массон Талас өрөөнүндөгү байыркы тоо-кен иштетүүчү жерди казуу учурунда руникалык жазуусу бар төрт кырдуу чакан жыгач тапкан. Жыгачтагы жазууну С.Е.Малов окуган.

1930-жылдардын башынан тартып, Кыргызстанда археологиялык изилдөөлөрдү А.Н.Бернштам жүргүзө баштайт. А.Н.Бернштам орто кылымга таандык көрүстөндөрдү, балбал таштарды Теңир-Тоо жергесинен изилдеген. Байыркы түрктөрдүн, кыргыздардын келип чыгышы, көчмөндөрдүн социалдык мамилелерин талдаган. Казуудан алынган маалыматтардын негизинде түргөштөрдүн, чигилдердин, карлуктардын, кыргыздардын көрүстөндөрүнүн доорун аныктоону жана этномаданий маанисин талдоону сунуш кылган. Жылкы менен кошо көмүлгөн көрүстөндөрдү С.В.Киселёв, Л.А.Евтюхова Эне-Сай кыргыздарына таандык деп эсептеген. 1950-жылдары Кыргызстанда көп тараптуу археологиялык-этнографиялык экспедиция кыргыз элинин этникалык процессин реконструкциялоо үчүн орто кылымдагы эстеликтерди изилдөөнү биринчи орунга

койгон. Орто кылымдардагы түрк калктарын жылкысы менен кошо койгон көрүстөндөрүн А.К. Кибиров, Л.П.Зяблин таап изилдеген. А.К.Кибиров Кочкор өрөөнүндөгү Ичке-Жылга көрүстөн тобунан өрттөлүп көмүлгөн белгиси бар эстеликти изилдеген.

1950-жылдардын акырында, 1960-жылдардын башында Д.Ф.Винник Талас өрөөнүнөн байыркы түрк көрүстөндөрүн таап-изилдеп, эстеликтерди типтерге бөлүп, балбал таштарды сүрөттөп жазган, П.Н.Кожемяко менен бирдикте рун жазууларын табышкан. Ушул эле жылдары байыркы түрктөрдүн, кыргыздардын тарыхы боюнча жаңы котормолор жарык көрүп, мисалы С.Е.Маловдун, И.Ю.Кюнердин эмгектери мурунку тарыхый изилдөөлөрдү жалпылоо, тездетүү мүмкүнчүлүктөрүнө ээ болушту.

1960-жылдары Я.А.Шер жылкы менен бирге көмүлгөн көрүстөндөрдү изилдеп, алар байыркы түрктөргө таандык деп аныктаган. Балбал таштарды байыркы түрк, уйгур мезгилдерине туура келет деген пикирин айткан. Я.А.Шердин Жети-Суу балбал таштары тууралуу эмгеги кийинки изилдөөлөрдү кыйла жыйынтыктады. Ферганадагы жана Теңир-Тоонун батышындагы түрк эстеликтерин Ю.А.Заднепровский, И.К. Кожомбердиев, В.П.Мокрынин, А.К.Абетеков изилдеген. Теңир-Тоодогу кыргыздар жана түрк уруулары тууралуу араб-фарсы жазма булактарын изилдөө иши О.К.Караевге таандык. Чүй өрөөнүндөгү байыркы түрк эстеликтерин А.К.Абетеков казып изилдеген.

1970-жылдары Ысык-Көл өрөөнүндөгү байыркы түрк эстеликтерин В.П.Мокрынин, П.П.Гаврюшенко, Д.Ф.Винник изилдешкен. 70–80 жылдары Чүй, Ысык-Көл, Нарын жерлериндеги балбал таштар Бурана шаарчасына топтолгон. Балбал таштар тууралуу айрым маселелер В.П.Мокрыниндин илимий жана илимий популярдуу эмгектеринде чагылдырылган. Орто кылымдагы шаарчалардын көрүстөндөрүндөгү байыркы түрктөрдүн жылкысы менен бирге коюлган мүрзөлөрүн В.Д.Горячева жана В.П.Мокрынин таап изилдешкен.

1984-жылы чыккан Кыргызстан тарыхы боюнча коллективдүү эмгектин бөлүмдөрүндө Теңир-Тоодон табылган жаңы маалыматтар колдонулган. Ушул жылдарга дейре Кыргызстанда табылган кыйла балбал таштар, жылкысы менен көмүлгөн көрүстөндөр, рундук эстеликтер Теңир-Тоодогу байыркы түрктөрдүн

маданиятынын келип чыгыш процесстерин анализдөө үчүн башкы булакка айланды. Аталган проблеманы андан ары иштеп чыгууда Саян-Алтайда, Монголияда, Казакстанда байыркы түрк эстеликтеринин тарыхый, археологиялык жактан изилдениши натыйжалуу мааниге ээ болгон. Айрым илимий адабияттарда Сынцзяндагы байыркы түрк эстеликтер тууралуу маалыматтар жарык көргөн.

Теңир-Тоонун байыркы түрктөрүнүн сөөктү көмүү маркумду эскерүү адаттары, буюмдар комплекси, искусствосу, салыштуруу анализи К.Ш.Табалдиевдин монографиясында, илимий макалаларында жана Ю.С.Худяков, О.А.Солтобаев, О.А.Митько, М.И.Москалев менен бирдикте жазган илимий иштерде чагылдырылган. Байыркы түрктөрдүн аскердик иши, согуштук куралдары О.А.Солтобаев тарабынан изилденип келүүдө. Чыгыш Түркстандагы байыркы түрк маданиятынын материалдары Ю.С.Худяков тарабынан илимий чөйрөгө маалымдалган. Орто кылымдагы көчмөндөрдүн согуштук куралдары айрым сюжеттери И.Кожомбердиевдин, Ю.С.Худяковдун иштеринде каралган. Байыркы түрктөрдүн балбал таштарынын изилдениши Д. Ф.Винниктин эмгегинде чагылдырылган. Анын айтымында Кыргызстанда 600 чамасында балбал таш каттоого алынган. Балбал таштарга арналган макала Б.А.Дуйшеев тарабынан жарык көргөн. Талас руникалык жазуулары тууралуу макалаларды С.Г.Кляшторный, И.Л.Кызласов жарыялашкан.

Кийинки учурдагы Кыргызстандын орто кылымдардагы археологиясынын, тарыхынын маанилүү проблемасы катары кыргыз элинин келип чыгышы жана калыптанышы болуп кала берүүдө. Илимий конференцияларда, басма беттеринде С.Г.Кляшторныйдын, А.М.Мокеевдин, В.П.Мокрыниндин кыргыз этносунун Енисейден Алтайга, кийин Теңир-Тоого үч этапта көчүшү тууралуу пикирлери талкууланды. Буга жакын кыргыз эли, кыргыз тили тууралуу пикирди Э.Р.Тенишев билдирди. Кыргыз элинин тарыхына, этногенезине, этногенетикалык байланыштарына, маданиятына арналган илимий конференциялар, семинарлар 1995, 2001, 2002-жылы "Мурас" ишкер долбоору, Кыргызстандагы Кыргыз-Түрк "Манас" университети, Кыргыз Улуттук Университети тарабынан өткөрүлүп түркология, кыргыз таануу илимий багыттары жаңы, маанилүү пикирлер менен коштолду. 2004-жылы атайын түрк-согдак маданий алакаларына арналган илимий конференция өткөрүлдү. 1998, 2000-жылдардагы орто кылымдардагы түрк рундук

жазуулары К.Ш.Табалдиев, О.А.Солтобаев тарабынан Кочкор өрөөнүндөгү Көк-Сай, Калмак-Таш жергелеринен ачылды. 2002-жылы Талас жергесиндеги Жон-Арык айылынан жаңы байыркы түрк руникалык тексти табылып, авторлук котормо окумуштуулар чөйрөсүнө тартууланды. Тексттерди С. К. Кляшторный, А. А. Аманжолов, Р. Алимов которушту. 2002–2006 жылдары ушул эле Кочкор өрөөнүнүн Көк-Сай, Бөйрөк-Булак, Төө-Карын, Көк-Бука жерлеринен К. Ш. Табалдиев жетектеген Кыргызстандагы Америка университетинин этнология программасынын археологиялык практикасы учурунда рундук жазуу эстеликтери табылып жалпы саны 25-ке жетти. Теңир-Тоо жана Ысык-Көл аймактарындагы орто кылымдагы түрк калктарынын археологиясы боюнча жаңы айкелдер, маркумга арналган эстеликтер, көрүстөн, аска бетиндеги сүрөттөрү тууралуу маалыматтары Ю.А.Заднепровский (†), М. И. Москалев, О. А. Солтобаев, А. А. Торгоев, А.Жумабаев, Сулайманова, Ч.Жолдошов тарабынан жарык көрдү. Жаңы маалыматтардын негизинде түрк каганттарынын бийлиги учурундагы эстелик катары В.Кольченко, Ф.Ротт жаңы маалыматтардын негизинде жаңы пикирлерди сунуштатты. Бүгүнкү күндө Ысык-Көлдүн тескейиндеги тоо этектеринен табылган петроглифтердин негизинде түрк дооруна таандык сүрөттөрдү талдап бөлүп чыгаруу аракетин жаш илимпоз К.Акматов жасоодо.

Кыргыз-Түрк «Манас» университети тарабынан Түрк цивилизациясын изилдөө Борборунун ачылышы жалпы түрк дүйнөсүнүн тарыхын, маданиятын максаттуу изилдөөнүн жаңы баскычы болду. Ушул проблемаларга арналып, Эл аралык симпозиумдар өткөрүлүп, анда жасалган докладдар менен билдирүүлөр тексттери басма беттеринде жарыялана баштады. Байыркы түрк калктарынын тарыхы жана археологиясына арналган проблемалар Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин коомдук саясий илимдер журналынын беттеринде жарык көрүп келе жатат.

Кыргызстандын орто кылымдагы тарыхында байыркы түрк мезгили кыргыз элинин этномаданий тарыхынын, кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Ушул изилдөөнүн маанилүү милдеттеринин бири – байыркы түрк археологиялык маданияты тууралуу жаңы маалыматтарды илимий чөйрөгө жеткирүү. Бул изилдөөдө авторлор буга чейинки Теңир-Тоодо казылган түрк калктарынын көрүстөндөрүн жана маркумду эскерүүчү эстеликтерин, буюмдарын типологиялык классификациядан өткөрөт. Байыркы түрк доорунун Кыргызстан

тарыхындагы актуалдуу маселелери болуп, археологиялык комплекстердин мезгилдерге бөлүштүрүлүшүнө, байыркы түрк маданиятынын өнүгүш этаптарына, түрк мамлекеттик түзүлүштөрүнө, этномаданий топторуна ылайык далилдөө эсептелет.

Теңир-Тоодогу байыркы түрк калктарынын маданияты археологиялык изилдөөлөрдөн алынган маалыматтар аркылуу изилденип келе жатат. Алгачкы маалыматтар XIX кылымдын орто ченинен тартып белгилүү боло баштаган. Алгач басма беттеринде узунунан келген таштарга чегип түшүрүлгөн адамдын келбеттери – айкелдери (бедиздери) тууралуу баяндалат. Алар илимий басма беттеринде жарык көргөн байыркы түрктөрдүн, кыпчактардын таш айкелдери менен салыштырылып баяндалган эскерүүлөр бар. Кийинчерээк көрүстөндөрдү казуудан табылган маалыматтар кездеше баштайт. XX кылымдын ичинде профессор А.Н. Бернштамдын, И. Кибировдун, Я. А. Шердин археологиялык казуудан чогулткан маалыматтарынын негизинде Теңир-Тоо аймактарында орто кылымда жашап, көрүнүктүү из калтырган түрк элдери тууралуу илимий эмгектери жарык көргөн. 60–80 жылдары Теңир-Тоодогу байыркы түрк маданиятынын археологиялык маданияты археологдор П.Н.Кожемяконун, И.К.Кожомбердиевдин, А.К.Абетековдун, Д.Ф.Винниктин, В.П.Мокрыниндин, В.Д.Горячеванын баалуу маалыматтары менен толукталган.

1989–2003- жылдары орто кылымдагы көчмөн калктардын маданиятына археолог Кубатбек Табалдиев тарабынан өзгөчө көңүл бурулуп, алгачкы изилдөөчүлөрдүн эмгектери, байыркы түрк маданиятынын жаңы маалыматтары менен толукталган. Менин ушул магистрдык ишимде Кубатбек Табалдиев тарабынан изиленип китептеринде жана макалаларында жарык көргөн маалыматтарды кеңири колдондум.

Бул бөлүмдө Теңир-тоону мекендеген байыркы түрк калктарынын эстеликтерин мүнөздөө алгач маркум көмүлгөн көрүстөндөрдөн башталып, алардын сөөктү көмүү адаты мүнөздөлөт. Кийинки кезек маркумга арнап орнотулган коргончолорго, ага улай тургузулган балбал таштарга берилет. Андан кийин көрүстөндөн табылган ат жабдыктары, согуштук куралдар, кооздук тиричилик буюмдары сүрөттөлөт. Байыркы түрк дооруна таандык маркумдун сөөгү атайын курулган мүрзөлөрдө жайгаштырылган. Орусча адабияттарда алар курган деген ат

менен белгилүү. Кыргызча адабияттарда көрүстөн, мүрзө, жай, мазар, деген аталыштар пайдаланылат. Кургандардын коргон деген түрк тилиндеги мааниси башкача. Ошондуктан, көптүк санында көрүстөн тобу, мазар ал эми жеке маанисинде көрүстөн деп пайдаландык. Көпчүлүк байыркы түрк көрүстөндөрү тегерек көлөмдө, айрым мазарларда сүйрү же төрт чарчы көлөмдөгү мүрзөлөр да кездешет. Көрүстөндү даярдоо үчүн көлөмдүү сай таштарды, майдаланган аска таштарды пайдаланышкан. Таштар көбүнчө мүрзө үстүндө үйүлгөн дөбөчөнү каптоо жана айланасын тегеректөө үчүн колдонулган. Кээ бир учурда дөбөчөнү таш, топурак менен аралаштырып тургузушкан.

Байыркы түрктөрдүн эски мазарларынын өзгөчөлүгү – көрүстөндөрдөн тышкары өзүнчө аянтта коюлган маркумду эскерүүчү эстеликтер. Маркумду эскерип, ырым-жырым аткарылган учурда өзүнчө аянтта төрт чарчы коргончо курулуп, жанына маркум кейиптүү анын таш айкелин орнотушкан. Көрүстөндөр жана аталган эстеликтер биригип, адамды көмүү жана маркумду эскерүү комплексин түзгөн. Көрүстөндөрдү казуу учурунда дөбөчөдөн, анын астынан ар кайсы деңгээлде үй жаныбарларынын сөөктөрүнүн калдыктары, күл, күйгөн жыгачтын көмүрү кездешкен учурлар бар. Аталган калдыктарды маркумду көмүп, жайдын жер үстүндөгү бөлүгүн көтөрүп жаткан учурда оттун колдонулушу, тамак-аш желиши менен коштолгон ырым-жырымдардын аткарылгандыгынын белгилери деп аныктоого болот.

Маркумдун сөөгүн кадимки чуңкур көрлөргө, жарма (жармоо) көрлөргө көмүшкөн. Чындыгында кийинкиси басымдуулук кылат. Көрлөр мүрзө-дөбөчөнүн астында жайгашкан. Көрдүн көлөмү сөөктү көмүү адатынын өзгөчөлүгүнө жараша даярдалган. Эгерде адамдын гана сөөгү көмүлсө, көрдүн туурасы 1м, узуну 2м, тереңдиги 1,40м чейин жетет. Жылкы менен бирге көмүлсө туурасы 2 метрден ашат, тереңдиги 1,50 метрге чейин жеткени бар. Жармалоотуп, казылган тарабына маркумдун өзүн узатасынан жаткырып, оозун жыгач, таш плиталар менен жаап, чарасына жылкыны жаткырып, үстүн таш топурак менен толтурушкан. Жылкынын моюн омурткалары ажыратылган эмес, болжолу кан тамырына сайып гана жанын чыгарышкан болуу керек.

Сөөктү көмүү адаттары бир кылка өсүп-өнүкпөйт. Ислам динин кабыл алгандан кийин деле мурдагы сөөктү көмүү адаттары айрым жерлерде сакталып кала берет.

Айрым белгилери жаңы көрүнүшкө ээ болот. Маселен, б.з.ч. I миң жылдыгынын биринчи жарымында, айрыкча XIII–XIV кылымдарда Теңир-Тоодо "жылкы менен бирге көмүүнүн" жаңыча түрү тарай башталат, б.а. жылкынын ордуна ат-жабдыктар (ээр, үзөңгү, жүгөн ооздугу менен) менен бирге көмүлгөн көрүстөндөр тарайт. Ушул сыяктуу өзгөрүүлөр жалпы Борбордук Азиянын башка аймактарында болуп өтөт. Мисалы, б.э. II миң жылдыгында Саян-Алтайдагы түрк тилдүү көчмөндөрдө терисине жалгашкан аттын башы, шыйрактары менен бирге көмүү адаты тарайт.

Жылкы менен коштоп көмүү адатынан башка маркумдун жөн гана көмүлүшү кеңири белгилүү. Алар жогорудагы адат боюнча көмүлгөн көрүстөндөрдүн катарында жайгашкан. Көрүстөндөрдүн сырткы түзүлүшү боюнча бири-биринен айырмаланбайт. Маркум жанындагы буюм-теримдери да шайкеш. Жылкысы менен бирге көмүү жана өзүнчө көмүлүшү маркумдун социалдык, мүлктүк, жаш өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу болуусу мүмкүн.

Теңир-Тоодо байыркы түрк көрүстөндөрүн казуу учурунда жылкынын өзү гана көмүлгөн учурлар кездешет. Сырткы түзүлүшү жагынан жогорудагы жылкысы менен бирге көмүлгөн же жылкы коштолбой көмүлгөн көрүстөндөрдөн эч айырмаланбайт. Буюмдарына караганда алардын айрымдары токулуп, жүгөндөлүп көмүлгөн. Көрдүн тереңдиги 1, 20 м чейин. Кээде алардын жанынан адамга тиешелүү ритуалдык тамак-аш калдыгы (кой жилиги) жана буюмдар табылган. Жылкы менен көмүү адаты байыркы түрк дооруна чейинки мезгилде Теңир-Тоодо, ага коңшу аймактарда кеңири белгилүү эмес. Казахстандын түштүгүндөгү Күл-Төбө эстелигинде сактар дооруна таандык бир көрүстөндө эки жай ачылган, биринде жылкы жабдыктары менен, экинчисинде маркум жайгаштырылган. Жылкы бутун бүгүп жаткан абалда, башы алынган. Жанынан үзөңгү, ооздук, күмүш бастырма, койдун арткы бутунун сөөктөрү табылган. Эстелик б.з.ч. I миң жылдыктын экинчи чейрегине таандык деп далилдүү аныкталган.

Байыркы түрк эстеликтеринде маркум менен бирге кой көмүлгөн учурлары бар. Бир кылка изилдөөчүлөрдүн пикиринде кой жылкынын ордуна көмүлгөн, айрымдарынын пикиринде койдун маркумдун жеке буюмдары менен бирге, жеке жандыгы катарында бирге көмүлгөн. Биринчи пикирдин археологиялык далили бар. Нарын шаарынын батыш тарабындагы Ала-Мышык көрүстөн тобунда А.Н.

Бернштам жарма көрдөн маркумдун сөөгүн, ал эми чарасынан койдун сөөгүн жана атжабдыктарын тапкан. Чарасынан табылган үзөңгү жана ооздук, койдун скелети маркумду коштогон жылкыны символдоштурушу мүмкүн. Ушундай эле көрүстөн Кочкор өрөөнүндөгү Сүттүү-Булак көрүстөн тобунан көрдө маркум адамдын кой менен бирге көмүлгөн сөөгү, көрдүн оозунан алдыңкы кашы көркөмдөлгөн ээр табылган.

Жылкынын буттарын бүгүп чөктүшүрүп, кээде башын көтөрүп маркум жаткан тарапты каратып коюшкан. Кээде жылкы жана маркум бир тарапты карап жаткырылса, кээде ар башка, мисалы маркумдун башы чыгыш, жылкы башы батышты каратып жаткырылат. Тереңдиги жылкы, адам сөөктөрү бирдей деңгээлде, кээде жылкы 15 см чейин төмөн же жогору жайгаштырылган.

Теңир- Тоо аймактары үчүн адамды жылкы менен бирге көмүү адаты мурдагы маданияттар үчүн мүнөздүү болгон эмес. Кээде гана жылкынын айрым сөөктөрүнүн кездешкен учурлары белгилүү. Мисалы, сак доорундагы көрүстөндөрдө жылкынын учасы, же болбосо хуннулар доорундагы көрүстөндө жылкынын баш сөөгүнүн коюлушу тууралуу үзгүлтүктүү гана маалыматтар бар. Жылкынын жабдыктары менен бирге көмүлүшү б.з.ч. I миң жылдыгынын орто ченинде байыркы түрктөрдүн бийлигинин тарашынан кийин гана тарала баштайт. Ушул адат Карахандар доорунан кийин учурабайт, адаттын токтошу ислам дининин жана ислам дини тарабынан таңууланган сөөктү көмүү тартибинин тарашы менен түшүндүрүлөт.

Борбордук Азиянын ар кайсы аймактарынан табылган жылкысы менен коштолуп көмүлгөн көрүстөндөр бүгүнкү күнгө чейин белгилүү. Жазма булактар боюнча VI–X кылымдарда байыркы түрк уруулары ээлик жүргүзгөн жерлерге туура келет. Тактап айтканда, кээ бир окумуштуулар аларды тугю-түрктөрүнө, башкалары алтай-телес түрктөрүнө же теле конфедерациясына кирген калкка мүнөздүү болгондугун жакташат. Дагы башка окумуштуулардын айтылган пикирлери боюнча IX–X кылымдарда енисейдеги кыргыздардын маркумду көмүү жөрөлгөсүндө ири өзгөрүү болуп өтөт – алар маркум сөөгүн өрттөп көмбөй жылкы менен бирге көмүү каадасына өтүшөт. Же ушуга жакын пикир боюнча, жылкысы менен бирге көмүү жөрөлгөсү Енисей кыргыздарынын маркумду көмүү

жөрөлгөсүнүн төртүнчү түрү катары эсептелген. Бирок, кийин изилдөө жүргүзгөн окумуштуулар бул пикирдин орунсуздугун жакташкан.

Этнографиялык изилдөөлөргө, И.Б. Молдобаевдин "Манас" эпосу боюнча изилдөөлөрүнө таянып, Бурак-ат тууралуу маалымат байыркы түрктөргө мүнөздүү маркум менен бирге көмүү адатынын кийинки өзгөрүлгөн түрү деп эсептейбиз. Ислам дини кирген соң жылкы менен бирге көмүүгө тыйуу салынган учурда, адаттын түпкү маанисин сактап, түрүн өзгөрткөн. Жылкыны өлтүрүп, жабдыгы менен бирге маркумдун жанына көмбөстөн, кийин окулган "дооран" үчүн молдого тартуулашкан. Кыргыз, казак, саян-алтай элдеринин сөөктү көмүү, маркумду эскерүү жөрөлгөлөрүндө жылкынын өзүн, айрым мүчөлөрүн, ат-жабдыктарын пайдалануусу тууралуу этнографиялык маалыматтар арбын. Мисалы, жылкы кара ашка, ашка союлат; айрым мүчөлөрү (баш сөөгү, куйругу) маркум эстеликтерине жайгаштырылат. Булардын көбү байыркы каада-салт саркындылары экени түшүнүктүү. Көчмөн калктардын бардык чарбалык, маданий, диний турмушундагы жылкы баласынын ролу, ал гана эмес айрым ат-жабдыктарды касиеттүү абалга көтөргөн. Камчыны, жүгөндү бүгүнкү күндө да бакшылар, элдик дарыгерлер айрым ооруу-сыркоо, илдеттен айыктырууда пайдаланат.

Жылкысы менен бирге көмүү өзгөчө адаты Саян-Алтай фольклорунда баатыр менен атынын образы куюлушуп, тагдыры бирге каралып: «/лсөк сөөгүбүз бир жерге коюлат, тирүү болсок жашообуз бирге болот» деп, бекеринен айтылбаган чыгар. Мында изилдөөчү Л.П.Потапов белгилегендей, баатыр менен анын атынын бирдиктүүлүгү, ошону менен бирге бул формула көчмөндөрдүн байыркы мезгилден бери курман болгон жоокерди аты менен чогуу көмүү жөрөлгөсүн көргөзүп турат. Жылкы баласы менен байыркы түрктөрдүн бир тагдыры IX кылымдагы Джахиздин араб тилинде жазылган түрктөр тууралуу чыгармасында төмөндөгүдөй ачык сүрөттөлөт: «Эгерде сен түрктүн өткөн өмүрүн билгиң келип күндөрүн санасаң, анда сен анын өмүрүнүн көбү жер үстүндө басканына караганда ат үстүндө өткөнүн билесиң...Ал бир эле мезгилде койчу, жылкычы, ат минип үйрөтүүчү, жылкы сатуучу соодагер, мал дарылоочу жана мыкты атка минер (чабандес). Бир сөз менен айтканда бир түрк өзүнчө бир эл».

Теңир-Тоодогу Байыркы түрк урууларынын маркумду эскерүү жөрөлгөсүн чагылдырган археологиялык булак болуп, балбал таштар жана алардын төрт чарчы коргончолору эсептелет. Алар байыркы түрк калктарынын руханий маданиятын тереңдеп изилдөөнү камсыз кылуучу булак болуп саналат. Тарыхый жазма булакка ылайык, балбал түшүнүгү адам келбети түшүрүлбөгөн таш мамыларга карата айтылат. А эми адам келбеттүү айкелдер эл оозунда балбал деп кеңири пайдаланылып калган.

Айкелдер адатта адамдын жүзү, ритуалдык идиш кармап турган колу, кылыч-канжары, колдору таш бетинен чыгарыла (рельеф) же болбосо оюп чегүү (контуррельеф) ыкмасы менен чегилген. Айрым учурда эки ыкма бир учурла колдонулган. Алар коргончонун бир тарабына тикесинен орнотулуп, баштатан бери эле ал жерге туш болгон адамдардын көңүлүн буруп келген. Таш чегүү өнөрүнүн бул мыкты үлгүлөрү Кыргызстанда XIX кк. Башынан тартып илимий маалымат катары маалымат белгилүү. Алар тууралуу алгачкы илимий эмгектин бири В.А.Мустафиндин Жети-Суу айкелдерине арналган очерки болуп саналат. Ал биринчилерден болуп эстеликтин түрк калктарына таандык экендиги тууралуу пикирин жазган. 1911 жылы Оренбургда казак жергелериндеги айкелдерге арналган эмгеги жарык көрөт. Кыргызстанда болсо алар тууралуу саякатчы, этнограф, фольклорчу, географ П.П. Семенов-Тянь-Шаньский, Пишпектин окумуштуу-багбаны А.И. Фетисов жана башка мамлекеттик кызматкерлер жазышкан. 1893–1894 жж. Кыргызстанга келип, байыркы, орто кылымдардагы тарыхты изилдеген белгилүү чыгышпоз В.В.Бартольд биринчилерден болуп айкелдердин келип чыгышы, орнотулган доору, этникалык тиешелүүлүгү тууралуу илимий багыт берген. Биз алгачкы изилдөөчүлөрдүн учурундагы маалыматтары менен таанышканда алардын учурунда бул эстеликтердин абдан көп сандуу болгонун баамдайбыз.

Жер аянттары улам кеңейтип айдалып жер-жерлерде тарыхый эстеликтерди коргоо иш-чараларынын тайкылыгынын натыйжасында айкелдердин кыйласы жок болуп кеткен. Бүгүнкү күндө аларды музейлерден жана кароосуз жаткан жерлерден гана кездештирүүгө болот. 1978-1981 жылдары Д.Ф.Винник тарабынан республиканын музейлерине кароосуз жаткан 130га жакыны алып келинген. Изилдөөнүн жыйынтыктарына караганда бийик тоолуу аймактарда гана алгачкы орноткон

жерлеринде — коргончо жанында сакталып калган. Албетте, алгачкы орноткон жерлериндеги изилдөө иштери илим үчүн баалуу маалыматтарды берет. Совет мезгилинде археологдор өздөрү изилдөө жүргүзгөн жерлерде табылган балбалдарды көз жаздымда калтырган эмес. Улам топтолгон маалыматтар Теңир-Тоодогу орто кылымдагы түрк айкелдери тууралуу көз караштарды улам илгерилетип талдоону талап кылган. Ар бир автор алардын келип чыгышын, тараган доорун, маанисин талдап, аларды классификациялоо системасын сунуш кылышкан.

Кийинки жылдары Теңир-Тоодон биз тапкан балбалдар Я.А.Шер сунуш кылган классификация иретине туура келет. Алардын ичинде, оң колуна идиш, сол колуна кылычын кармаган же адамдын жүзү-башы гана чегилгендери кездешет. Бирок ар бир балбал чегилиши, көркөмдөлүшү, көлөмү жагынан жеке өзгөчөлүккө ээ. Даярдалыш максатына, мезгил-шартына, чеккен адамдын чеберчилигине жараша айырмалары көрүнүп турат. Бир эле жерден ар кандай топторго тиешелүү айкелдерди кездештирүүгө болот. Изилдөө учурунда ар кайсы топко таандык айкелдердин хронологиялык жактан айырмасын аныктоо кыйла орчундуу. Көбүнчө чегилген буюмдар (баш кийимдер, идиштер, кооздуктар, кемер курлар, курал-жарактар) менен казууда табылган буюмдар ортосундагы окшоштуктар эске алынат. Бирок, мындай салыштырып изилдөө шарттуу гана. Жаңы табылган ар бир балбал жаңы маалыматты ичине камтып турат.

Археологиялык изилдөөлөрдүн жыйынтыгына, тарыхый жазма булак маалыматтарына караганда, үч мүйүздүү таажы кийген аял-эркек чөйрөлөрү экөө тең кездешкен. Алтайдагы Кудыргэ эстелигинен табылган үч таажылуу баш кийим кийген аял сүрөтү көп ирет окумуштуулардын көңүлүн бурган. Азия алкагында күмүш идиш бетине, ташка ушундай баш кийим менен тартылган аял-эркек сүрөттөрү кездешет. Орто кылымдагы персия искусствосунда, Алтын Ордо табылгаларында чопого, кирпичке кесип тартылган сүрөттөр кездешет.

Кеп болуп жаткан айкелдер тууралуу проблеманы караштырууда кытай хроникасында эскерилген байыркы түрктөрдүн маркумду көмүү адатын эске алуу керек: «Мүрзө жанына тургузулган имараттын жанына (коргончо жанына – К.Т.) маркумдун кебетесин (түшүрүлгөн балбалды –К.Табалдиев) жана ал тирүү кезинде катышкан салгылашууларды (салгылашуулары жазылган жазуусу бар ташты- К.Т.)

орнотот. Адатта ал бир адамды өлтүрсө, анда бир таш мамы орнотот, кээ бирөөнүкү мындай таштардын саны жүзгө, ал эмес миңге жетет». Бул кытай хроникасынан алынган маалымат боюнча балбал жана таш-мамы жоокерлерге б.а. эркектерге арнап орнотулган. Алтайда изилдөө жүргүзгөн окумуштулар коргончодон тартып, чыгыш тарапты карай тикесинен тургузулган анча чоң эмес таш-мамылардын катары кеткенин белгилешет».

Теңир-Тоодогу аял кейптүү «үч таажылуу» баш кийимдүү айкел табылып изилденген коргончолордо же жалпы эле коргончолор изилденген жерлерде таш-мамылар катары баамдалган жок. Болжолу, кийинчерээк табынуу объектиси катары жоокерге гана эмес, «аял-энеге» табынуу да калыптанган болуу керек. Биз дагы үч таажылуу айкелдер аял кишини чагылдырат деген пикирдебиз.

Тарыхый жазма булактар бир, тектеш болгон байыркы түрктөр менен байыркы кыргыздардын кийимин, эркектердин чачты коюшу өңдүү көп окшоштуктарын белгилеп кетишкен. Кыргыздар жана түрктөрдүн эркектери тигилиши окшош кийим кийип, кулагына сөйкө салып, артына 4–10 өрүм чач коюп жүрүшкөн. Ушул белгилерине карап, балбал таштар аркылуу орто кылымдагы жоокер келбетин, өрүлгөн чачын элестетүү мүмкүн.

Теңир-Тоодогу байыркы түрк маданиятынын маанилүү тармактарын көркөм өнөр монументалдык, прикладдык искусство эстеликтери түзөт. Жети-Суудагы, Теңир-Тоодогу көчмөн калктардын археологиялык комплекстерин изилдөөдө аталган тармактарга өзгөчө көңүл бурулуп келген. Анын ичинде байыркы түрк доорундагы көчмөн калктардын маданиятын изилдөөгө алгачкылардан болуп А.Н.Бернштам көңүл бурган. Ал түрк жана түргөш мамлекеттери учурундагы искусство синкретүү, аларда согдулуктардын көп таасири тийгенин Жети-Суудагы согдулук короупластика, Зороастр культунун атрибуттары аркылуу байкалып турат деп эсептеген. Ошол эле учурда Теңир-Тоо калктарынын көркөм өнөрүнө кытай, будда, гандхар ал гана эмес византиялык искусствонун таасири тийгендигин белгилеп кеткен. Карлуктар бийлиги учурунда Теңир-Тоо көчмөндөрүнүн маданияты А.Н.Бернштамдын пикиринде «орнаментализм жеңиши» менен коштолот. Ал карлук искусствосу өткөөл учурдун искусствосу болуп, кийин «жергиликтүү согд традициясынан» мусулманчылык таасирине өтөт» - деп белгилейт. Белгилеп кетчү нерсе А.Н.Бернштам «түрк», «карлук» искусствосунун катарларына Теңир-Тоого

ыктай жайгашкан түрк-согду шаарларынан табылган прикладдык, монументалдык искусство буюмдарын кошкон.

Теңир-Тоодогу, Жети-Суудагы байыркы түрк балбал таштарын 1960-жылдары А.Я. Шер окуп үйрөнгөн. Ал балбал таштарды классификациялоо доорун аныктоо, этномаданий тиешелүүлүгүн аныктоо, стилистикалык өзгөчөлүгүн белгилөө өңдүү маселелерин изилдеген. Балбалдардагы куралдарынын берилиши, идиштин бир колу же эки кол менен кармаган абалда тартылышы маанилүү хронологиялык, этно-маданий көрсөткүч. VIII-X кылымдагы скульптураларда уйгурлардын таасири бар деп аныктайт. Автордун аныктоосу боюнча жалпысынан балбал таштар VI-X кылымдарга таандык.

Кээ бир изилдөөчүлөр эң негизсиз эле балбалдар тараган хронологиялык учуду, алардын ичинен «эфталит» скульптураларын бөлүп чыгууга аракеттенишкен, балбалдар байыркы түрктөрдүн душмандарын көргөзүп турат деген болжоого таянып Л.И.Альбаум айрым балбалдарды V-VI кылымга таандык, алардын ичинде «эфталит», «согд» балбалдары бар деп эсептеген.

Теңир-Тоодогу, ага чектеш жерлердеги петроглифтерди каттап Я.А. Шер айрым сүрөттөрдү байыркы түрк дооруна таандык деп аныктайт. Анын пикиринде байыркы түрк доорундагы сүрөттөр «баштагы доорлорго мүнөздүү стилистикалык жактан айкындыгын, даана сюжеттүүлүгүн жоготот».

Байыркы түрк дооруна мүнөздүү аска бетине тартылган сүрөттөрдү мүнөздөөгө Кочкор жергесинен кийин табылып изилденген атчан, куш кармаган жоокерлердин сүрөттөрдүн табылышы түрткү боло алды. Алардын байыркы түрк дооруна тиешелүүлүгүн алардын айрымдарын коштогон байыркы түрк руникалык жазуулары так аныктап турат. Атчан жоокерлерден башка жөө адам, жөө салгылашкан жоокерлер, жылкы, куш мергенчилик сүрөттөрүнө жалпы караганда байыркы түрк дооруна таандык сүрөттөргө карап, ушул учурдун сүрөттөрү тематикалуулугу жана көлөмдүүлүгү менен айырмаланып турат деген пикирди айтууга мүмкүн. Айрым көлөмдөгү композициялар кандайдыр бир турмуштук маанилүү окуяны чагылдырып тургандай.

Байыркы түрк доорунда Теңир-Тоодогу байыркы түрк маданиятында мурдагы хунн-сармат мезгилинен мурастап келген көркөм искусствонун ыкмалары кеңири

жайылат. Оюп-чийип түшүрүү ыкмасы (гравировка) аркылуу байыркы түрктөр сюжеттүү, орнаменталдуу композицияларды сөөккө, мүйүзгө, жыгачка, металлга оюп түшүрүү үчүн учтуу, курч кесүүчү аспаптарды кеңири пайдаланып, так сүрөт түшүрүү мүмкүнчүлүгүн улам кеңейтишкен. Адам кейпиндеги сюжеттердин саны арткан. Тартылып жаткан каармандардын этнографиялык өзгөчөлүктөрүн, аскердик жоо-жарактарын так түшүрүүгө өзгөчө көңүл бурулган. Эгерде VI-VII кылымдарда биринчи түрк каганаты учурундагы Таш-Төбөдөн табылган жаанын сөөктөн жасалган бастырмасындагы сүрөтүндө бугуга аңчылыкка чыккан жөө мергенчинин гана схематикалык сүрөтү тартылса, кийин VII-VIII кылымдарда бир канча каармаандуу чебер сүрөөттөр пайда болот. Таш-Төбө композициясы петроглиф искусствосуна мүнөздүү аңчылык сценасын көргөзүп турат. Жөө жаачан тизелей качып бара жаткан бугуларга жаа тартууда. Белинде окчонтой илинген. Жаа ийри сызык сымал чагылдырылган. Адамдын келбети схематикалык түрдө пропорциясыз тартылган. Мергенчини карай чуркап бара жаткан бугулар жогорку чеберчиликте реалдуу берилген. Болжолу, сүрөттө мергенчини көздөй айдоо аркылуу аңчылык кылуу сюжети чагылдырылган. Бастырманын бетиндеги композициянын жогорку тарабы өйдө-ылдый кеткен орнаменталдуу тилке менен кооздолгон. Таш-Төбө композициясына сюжетти тандоодогу традициялуулук жана антропоморфтук персонаждарды чагылдырууда схематизм мүнөздүү.

Толук көлөмдөгү пластинада салгылашуу сценасы берилген. Согуш талаасында үч-үчтөн болуп салгылашкан алты жоокер тартылган. Сол тарабындагы эки жоокер тизелеп жаа тартып турат, үчүнчүсү жыгылып төрт аяктап калган. Бардыгынын чачы кыска, мурундары чоң, ичке муруттуу. Жаа аткан жоокерлер этеги тизеге жеткен пластинадан жасалган соот кийген, колдорунда татаал түзүлүштөгү жаалары бар.

Бастырманын оң тарабында тизелеп жаа тарткан эки жоокер жогорку чеберчиликте чагылдырылган, үчүнчүсү белине чейин гана тартылган ал оң колундагы узун саптуу бир мийиздүү алакан такагычы бар түз кылыч менен маңдайында жыгылган душманга кылыч шилтеген абалда. Бардык жоокерлер узун чачтуу, узун чоң муруттуу, көлөмдүү бирок анча чыга бербеген мурундуу, сүйрү бадам сымал көздөрү бар. Болжолу ушундай жол менен алардын монголоиддик кейпи сүрөттөлгөн. Жаачандар тизеге дейре этеги бар пластиналардан куралган

соот кийип, курама жаа тартып турушат. Биринин белинде түбү кең окчонтойу бар. Кылыч кармаган жоокер жакалуу, кымтылама жеңи кайрыма соот кийим кийген. Оң тараптагы чачтуу бири жакалуу кийим кийген жоокерлер байыркы түрктөр экендиги далилдүү. Маңдайындагы кыска чачтуулар түрктөрдүн душмандары катары чагылдырылган. Жалпы салгылашуу сценасы пластинанын узун тарабына ылайыкташтырылып жайгаштырылган.

Теңир-Тоодогу байыркы түрк эстеликтеринен табылган аңчылык, аскердик эрдик, таазим этүү учурлары чагылдырылган сөөккө тартылган сүрөттөр мааниси жагынан алардын учурундагы мүрзө ташынын бетиндеги калтырган лирикасындагы тирүүчүлүктөгү ийгиликтери же жыргалчылыктан бөлүнгөнүнө өкүнгөн сыяктуу сюжеттерине туура келет.

Карлуктардын бийлиги учурунда кемер курдун того, бастырмалары өсүмдүк сымал оюулар менен кооздолгон. Б.И. Маршактын пикиринде эрте орто кылым учурунда көчмөндөрдүн торевтикасында тараган орнаменталдык сюжеттер отрукташып, дыйканчылык менен кесип кылган чөйрөдөн өздөштүрүлүп алынган. Бирок, алардын үлгүлөрүн жөн гана көчүрүп албастан чыгармачылык менен өнүктүрүшкөн. А.Н. Бернштам Кочкор өрөөнүнөн табылган өсүмдүк сымал жаныбарлар дүйнөсүнөн алынган оюулар менен кооздолгон бастырмаларды Енисейден көчүп келген кыргыздардын Теңир-Тоого тараткан маданиятынын издери катары караган.

Эрте орто кылым учурундагы орнаменталдык мотивдердин эстетикалык маанисине баа берүүдө окумуштуулар орнаментализмдин басымдуулугун жана сюжеттеринин диний ниеттеги символикалар менен байланышын белгилешет. Сюжеттердин көп жана ар кандай болушу металлды көркөмдөө өнөрүнүн гүлдөп өскөндүгүн көргөзөт. Сюжеттердин санынын көбөйүшү көпчүлүк учурда башка, сырткы маданияттардын үлгүлөрүнүн таасири аркасында өрчүп, металл бетиндеги оюулардын мүнөзү өзгөрүп отурган. Кийинчерээк орнаменталдык сюжеттердин көпчүлүгү өзгөрүүгө дуушар болот. Болжолу, өзгөрүү Караханий каганаты учурунда көчмөндөрдүн ислам динине кириши менен байланыштуу болгон.

Ислам дининин кириши менен байланыштуу маданий орнаментациянын өзгөрүшүнө карабай байыркы түрк искусствосунун көпчүлүк традициялары

өнүккөн жана кеч орто кылымдарда көчмөн калктын көркөм чыгармачылыгында өз маанисин жоготпой, ал гана эмес этнографиялык мезгилге чейин кыргыз маданиятында элес катары (реминисценция) сакталган.

Биринчи Түрк каганаты учурундагы кемер курдун металлдан жасалган тоголордун, бастырмалардын кооздолушунда ар кыл калктарга мүнөздүү жандуу нерселерди (анималистик) чагылдыруу жана геометриялык орнаменттердин айкалышы (эkleктизм) мүнөздүү болгон. Алардын бети көпчүлүк учурда орнамент түшүрүлбөстөн жылма бойдон калган. Тогонун өзүнүн формасын жасалгалоонун негизги элементи болгон. Абдан жылмаланган тоголор кемер курдун алдында көрктүү көрүнгөн. Таш–Төбөдөн табылган кемер курдун бастырмаларынын арасында камандын келбети түшүрүлгөн бастырма болгон. Ат жабдыктарда Батыш Түрк, Түргөш каганаттары учурунда кеңири учуроочу тегерек сфера, трапеция түрүндөгү жез, колодон чабылган каңылтырлар (бляха) менен кооздолгон. Кемер курлардын бети төрт чарчысынан келген, төмөн жагында оюкчасы бар кооздуктар, ага уланган самсаалап туруучу кайыштар менен кооздолгон

АННОТАЦИЯ

Сравнительный анализ археологических памятников Кёктюрков Саяно-Алтая и Тенир-Тоо

Тянь-Шань, в котором с доисторических времен до наших дней проживало множество цивилизаций, является очень богатым регионом с реликвиями. Сотня коллекций реликтовых артефактов в этой географии некоторое время были в центре внимания многих ученых. Оставшиеся ресурсы, найденные в этой географии, были изучены археологами и исследователями, интересующимися этой областью, и были предметом различных приглашений.

Как и во всех мировых цивилизациях, чтобы раскрыть прошлую историю, цивилизацию и культуру древней тюркской нации, необходимо обратиться к оставшимся от них материальным документам. Эти вещественные документы являются материалами археологии, искусствоведения и этнографии.

До сегодняшнего дня учеными было проведено множество академических исследований материальных элементов древней тюрки. Однако археологические работы древней турков, проживающий в Кыргызстане, в турецких источниках встречаются очень редко. В данном исследовании важные источники материальной культуры древней турков Кыргызстана; Мы рассмотрим курганы, статуи, надписи и наскальные рисунки.

Всего наша курсовая состоит из двух частей. В первой главе дается история исследования археологических артефактов древних турков, проживающих в Географии Кыргызстана.

Во второй части нашего исследования были рассмотрены археологические артефакты Древней турков в географии Кыргызстана. Основная цель данного исследования- повторно представить научному миру археологические артефакты Древней турков в географии Кыргызстана с другой точки зрения.

Ключевые слова: тюркская культура, древней турки, курганы, надписи, скульптуры, наскальные рисунки.

ABSTRACT

Comparative Analysis Of The Archeological Monuments Of The Tien Shan And Sayan-Altai Korkturks

The Tian Shan, which has hosted many civilizations from prehistoric times to the present, is a very rich region with relics. A hundred collections of relic artifacts in this geography have been the focus of many scientists for a while. Remaining resources found in this geography have been examined by archaeologists and researchers interested in this area and have been the subject of various investigations.

As in all world civilizations, in order to reveal the past history, civilization and culture of the ancient Turkish Nation, it is necessary to refer to the material documents left from them. These material documents are the materials of archeology, art history and ethnography.

Many academic studies have been carried out by scientists about the material elements of Korkturks until today. However, the archeological works of Korkturks living in Kyrgyzstan are very rare in Turkish sources. In this study, the important sources of the material culture of the Korkturks in Kyrgyzstan; We will examine kurgans, statues, inscriptions and rock paintings.

Our thesis consists of two parts in total. In the first chapter, the research history of the archeological artifacts of the Korkturks living in the Kyrgyzstan Geography is given.

In the second part of our study, the archaeological artifacts of the Korkturks in the Kyrgyzstan Geography were examined. The main purpose of this study is to re-introduce the archaeological artifacts of the Korkturks in the Kyrgyzstan Geography to the scientific world from a different perspective.

Keywords: Turkish Culture, Korkturks, Kurgans, Inscriptions, Sculptures, Rock Paintings.

GİRİŞ

Pek çok farklı adlandırmayla ele alınan ve çoğunlukta Orta Asya olarak ifade edilen Türkistan Coğrafyası, İlk çağlardan günümüze uzanan geniş periyotta pek çok halka ve medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Eski devirlerden bugüne uzanan bu çeşitli medeniyet birikimi, sayısız arkeolojik buluntulara, mimari yapılara ve kalıntılara sonuç doğuracaktır. Sonrasında bu coğrafyadan alınan ilhamla yüzlerce araştırma ve incelemeye, eserlere konu olmuş sayısız araştırmacı ve bilim insanını bu alanlara çekmiştir. Bu çok çeşitli ve zengin tarih kalıntılarının en önemli sebeplerinden birisi Orta Asya Coğrafyasının köklü ya da sınırlı tek bir medeniyete ve halka değil gerek yerleşik gerekse de konar-göçer pek çok topluluğa ya da millete kucak açmış olmasıdır.

Özellikle Kırgızistan Coğrafyasında kalıntılar kadar halkların yaşayış biçimlerine binaen farklılık ve çeşitlilik gösteren arkeolojik kalıntılar türlü çıkarım ve sonuçlara da taban hazırlar niteliktedir. Bugünkü Kırgızistan Coğrafyasında yaşamış olan halklar kendilerinin ardında yaşam şekillerinden sanatlarına kadar pek çok miras bırakmışlardır. Bu zengin miras, günümüzde Kırgızistan arkeolojisinin de zenginleşip önem kazanmasına katkı sağlamıştır.

Yerleşik hayat tarzını benimsemiş halklarla, konar-göçer yaşam standartlarına sahip halkların çoğunlukta bulunduğu bölgelerdeki kalıntı ve buluntularında da bunlara binaen olması önemli bir detay haline gelmiştir. Kırgızistan'ın kuzeyinde daha çok konar-göçerler yaşadığından, arda kalan mimari eserler, mezarlıklar, heykeller ya da kaya resimleri konar-göçer hayatı ispatlar nitelikte ve çoğunluktadır. Aynı şekilde güney bölgelerinde ise yerleşik yaşamdan izler taşıyan kalıntılar fazladır. Yerleşik halklara ait olduğu tespit edilen buluntular daha çok güneyde; Kırgızistan'ın Narın ve Oş yerleşkelerindedir. Bu sahalar göz önünde bulundurulduğunda: Özgön Şorobaşat, Nookat Tahtı Süleyman olarak adlandırılan kalıntılar öne çıkmaktadır. Ayrıca Narın bölgesindeki Con-Arık, Ak-Tala, Koşoy-Korgon da akla ilk gelmesi gereken yerleşik halk kalıntılarındandır.

Bahsedilen bu bölgeler ve kalıntıların yanı sıra arkeolojik açıdan nitelikli ve geniş kalıntıların yer aldığı Kırgızistan, ilk araştırmalardan bugüne çok sayıda bilim insanı ve araştırmacının odağında olmuş dikkatini çekmiştir. İlk zamanlar yapılan çalışmaların tüm bölgeleri ya da kalıntıları kapsamaması ve buluntular üzerinde çok fazla durulmadan

yalnızca belgelemek ve fotoğraflamak üzere kayıtlar alınması bu bölgelerdeki yeni keşif ve çalışmaların günümüzde canlılığını devam ettirmesine de zemin hazırlamıştır.

İlerleyen yıllarda Sovyetler Birliği'nin de kurulması ile, Kırgızistan ve daha genel çerçevede Orta Asya arkeolojine yönelim ve verilen önem de artmış, bu alanlar üzerine eğitim veren okullar açılmış, ortaya çıkarılan eserlerin de korunması ve muhafaza edilmesine yönelik eğitimler verilmeye başlanmıştır.

Dışarıdan gelen tüm bilim insanları, arkeologlar ya da araştırmacıların yanı sıra Kırgızistan'da yaşayan yetişmiş yerel arkeologların yetişmesini sağlamıştır. Dünyaca ünlü araştırmacı ve arkeolog olan A. N. Bernştam'ın da katkılarıyla Kırgızistan Arkeolojisi günden güne ön ve önem kazanırken, özellikle Çuy bölgesinde yaptığı ve yürüttüğü çalışmalar pek çok arkeoloğun ilgisini bu sahaya çevirmiştir. Tüm bu dikkat çeken çalışmaların artışı bölgede yetiştirilecek yeni isimlere de zemin hazırlayacaktır. İ.K. Kojomberdiyev, A. K. Kibirov, P. N. Kojemyako ve Y. D. Baruzdin gibi önemli isimler Bernştam'ın çalışma ve katkılarıyla yetişmiş yerel arkeologlardandır. Bu arkeologlar pek çok başarılı çalışmalara imza atmışlardır.

S.S.C. İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nün 1954 yıllarında kurulması ile Orta Asya ve Kırgızistan Arkeolojisi farklı bir boyut kazanmıştır. Bu kurumlar enstitüler, arkeolog ve araştırmacılar aracılığı ile oluşturulup yönetilen araştırma heyetleri önemli çalışmalara imza atmış, Kırgızistan arkeolojisine yön vermişlerdir.

Yapılan ve yapılacak olan çalışmaların araştırmaların yoğunlaştıkları bölgeler zamanında yapılan baraj inşaları için ara verilmiş hatta buluntu ve eserlerin sular altında kalma ihtimali söz konusu olmuştur. Sonrasında yapılan baraj ile o bölgelerdeki çalışmalar sonlanırken heyetler kalan kısımlarda ve özellikle güney bölgelerde araştırmalarına devam etmişlerdir. 1970-1980 yılları aralığında yapılan çalışmalarla pek çok kazı alanı oluşturulmuş pek çok arkeolojik kalıntı ve buluntu elde edilmiş fakat bu eserler hakkında yeterince eser yayınlanamamıştır. Bu eksik ya da yarım kalmış, tamamlanamamış araştırmalara rağmen bu zaman aralığında yürütülen tüm bun çalışmalar günümüz ve bilim dünyası için çok kıymetli sonuçlar sağlamış ve çok kıymetli bilgilerin açığa çıkmasına olanak vermiştir.

Genel çerçevede Orta Asya'da, özelinde ise Kırgızistan Coğrafyasında yapılan arkeolojik araştırma ve çalışmalar bilim dünyası için önemli bir yere sahiptir. Yapılan ilk

Çalışmalardan günümüze değerinden söz ettiren Kırgızistan coğrafyası dağlık ve daha düzlük alanları ile birbirinden farklı yaşam tarzlarına ait arkeolojik buluntularla tarihin çizgilerine de yön vermiş; bu bölgelerde yaşamış eski halklar hakkında da rehber niteliği taşımıştır. Bu çalışmada ağırlıklı olarak yer alan kısım Köktürklerin tarihi ve onlardan bizlere miras kalan arkeolojik eserlerin kadim Tanrı Dağları çevresince izlerinin sürülmesi sonrasında ise alınan neticelerin analizi ve ulaşılan bilgi ve sonuçların resimlerler ve belgelerle de desteklenerek sunulmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM: KIRGIZİSTAN TARİHİ VE KÖKTÜRKLERİN ARAŞTIRMA TARİHİ

1. 1. Kırgızistan Coğrafyası

Kırgızistan konumu itibariyle tarihin ilk çağlarından bu yana Orta Asya Coğrafyası için; siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda önemli bir yere sahiptir¹. 190.900 km’lik yüz ölçümüne sahip ülke, Orta Asya’nın yüz ölçümü bakımından en küçük ülkelerindendir. Kırgızistan’nın kuzeyinde Kazakistan, güney-batısında Tacikistan, batısında Özbekistan ve güney-doğusunda Doğu Türkistan (Uygur Özerk Cumhuriyeti) yer almaktadır². Ülke topraklarının büyük bir kısmını yüksek dağlar (sıradağlar) teşkil eder³. Bu sıradağlar iki ana guruptan oluşmaktadır. Bunlar Tanrı Dağları ve Pamir Dağlarıdır⁴. Tarıma elverişli araziler daha çok ülkenin güney kısmında yer almaktadır. Tarım yapılabilen toprakların oranı %7’dir⁵.

Kırgızistan toplamda yedi vilayetten oluşmaktadır. Bunlar; Çüy, Oş, Narın, Isık-Göl, Talas, Batken ve Celal-Abad vilayetleridir. Ülke dağlık bir yüz ölçümüne sahip olduğundan dolayı, karayoluyla ulaşım konusunda problemler yaşanmaktadır.

Ülkenin başkenti Bişkek’tir. Bişkek aynı zamanda ülkenin en gelişmiş ve en kalabalık şehridir. Ayrıca ülkenin merkezşnde bulunmaktadır. Bişkek’te yaşayan halk genel olarak şehrin etrafında konuşlanmış olan fabrika ve işletmelerde çalışarak geçimlerini idam ettirmektedir. 2023 Mayıs ayı verilerine göre ülkenin nüfusu 7,037,600’dür⁶. Bu nüfusun yaklaşık olarak 3/1’i Bişkek’te yaşamaktadır. Halk genellikle tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraşmaktadır.

Karasal iklim kuşağında yer alan ülkede kış aylarında şiddetli soğuklar ve yağışlar yazın ise yüksek sıcaklıklar ve kuraklık görülmektedir⁷. Ülkede yaşanan iklim olayları, ülkenin

¹ Oktay Karataş, “Prehistorik Dönemde Isık-Göl ve Çevresi” (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2022), 5.

² Fazıl Şenol, Cüneyt Tokmak ve Marina Gnira, “Dağ Turizmi ve Gelişmesinin Önündeki Engeller: Kırgızistan Örneği”, *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı 2, (2016):144.

³ Yunus E. Gürbüz, “Orta Asya’nın Ortasında Bir Ada: Kırgızistan”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Süreli Sayı 15, (2011): 419-447.

⁴ Şenol, Tokmak ve Gnira, “Dağ Turizmi ve Gelişmesinin Önündeki Engeller: Kırgızistan Örneği”, 140.

⁵ Önder Met, Özlem Güntekin, “Kırgistan’da Tarım Sektörünün Üretim Ve Finansman Sorunlarına ‘Sözleşmeli Üretim Modeli Çözüm Olabilir Mi?’”, *Reforma*, sayı 45, (Yaz 2010):37-38.

⁶ “Kalk”, son güncelleme 31 Mayıs, 2023, <http://www.stat.kg/kg/statistics/naselenie/>.

⁷ Bkz. H. B. Bakirov, A. İ. İsayev, A.O. Osmanov, *Geografiya Kırgızkoy Respubliki*, (Bişkek: 2002).

yüz ölçümünü yüksek ve dağlık olması nedeniyle çok hızlı bir şekilde değişkenlik göstermektedir. Kırgızistan denize en uzak ülkelerden birisi olmasının yanında dünyanın en büyük tektonik göllerinden birisi olan Isık-Göl'e ev sahipliği yapmaktadır⁸. Ülkede çok sayıda göl bulunmaktadır.

(Şekil 1.1. Kırgızistan Topoğrafya Haritası⁹)

Kırgızistan'ın dünya ekonomisindeki yeri % 0,02 olarak bilinmektedir. Ülke sınırlı miktarda petrol, doğalgaz vb. yer altı kaynaklarına sahiptir¹⁰. Kırgızistan, önemli miktarda altın ve türevi değerli mineralelere sahip bir ülkedir. Lakin ülkede bulunan yer altı kaynaklarının büyük bir çoğunluğu yabancı şirketler tarafından çıkarılmaktadır. Bunun yanında, bağımsızlıktan günümüze kadar gelinen süreç içerisinde ülke ekonomisinde önemli miktarda pozitif yönde değişim görülmüştür¹¹.

⁸ Karataş,, "Prehistorik Dönemde Isık-Göl ve Çevresi", 5.

⁹ "Topographical maps", son güncelleme 31 Mayıs, 2023, <https://kac.centralasia.kg/topographical-maps/>.

¹⁰ Sadık R. Karluk, "Küresel Krizin Kırgızistan Ekonomisine Etkisi ve Türkiye Kırgızistan Ekonomik İlişkilerindeki Gelişmeler", *International Conference On Eurasian Economies*, Sayı 1, (2011): 49.

¹¹ Bkz., Harun Aslan, "SSCB Sonrası Kırgızistan'da Demografik ve Siyasi Durum" (Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, 2015).

1. 2. Başlangıçtan- VII. Yüzyıla Kadar Kısaca Kırgızistan Tarihi

Arkeolojik buluntular ışığında Kırgızistan Coğrafyasında oldukça zengin bir geçmişin varlığı gözler önüne serilmiştir. Günümüze kadar Kırgızistan'da tespit edilen en eski arkeolojik buluntu ve kalıntılar milattan öncesine ait olup Narın'ın On-Arça ve Isık Göl'ün Tosor bölgesinde ve Batken'in Koja-Bakır mevkiinde (Tacikistan sınırı) bulunmuştur¹².

Yine M.Ö. dönemlere (Maden Çağı) tarihlendirilen Saymalı-Taş kaya resimleri bu noktada dikkat çekicidir. Bu alan dünyanın en büyük açık hava resim galerisi olma özelliği taşımaktadır¹³. Buradaki arkeolojik ve antik buluntular bize Kırgızistan'ın oldukça zengin bir tarihe sahip olduğunu göstermektedir¹⁴. Kırgızistan Coğrafyasında, tespit edile bildiği kadarıyla, yaşamış olan ilk kayda değer topluluklardan biri de İskitler olmuştur. Bununla birlikte İskitlerin Orta Asya'dan Karadeniz'in kuzeyine ve Anadolu içlerine kadar geniş bir coğrafyaya yayıldığını bilmekteyiz¹⁵. İskitler Avrasya coğrafyasının büyük bir kısmında boylar ve kabileler şeklinde yaşamış oldukları bilinmektedir¹⁶. Bölgede İskitlerden sonra Usunlar ve Hunların hâkim güç olarak yaşamış olduğu arkeolojik ve tarihi belgeler tarafından bizlere ıspatlanmıştır¹⁷.

Issık Göl, Narın, Çüy, Jalalabad Vilayetlerinde yoğun olmakla beraber hemen hemen tüm Kırgızistan coğrafyasında İskitlerin kalıntılarına raslamak mümkündür. Usun kalıntıları daha çok Issık Göl ve çevresinde yer almaktadır. Yazılı kaynaklarda da Issık Göl ve çevresinde yaşamış olduklarına dair bizlere bilgiler verilmektedir.

¹² Ö. J. Osmanov, *Kırgızistan Tarihi (Bayırki doordon azırkı mezgile çeyin)*, (Bişkek: 2014), 27-32.

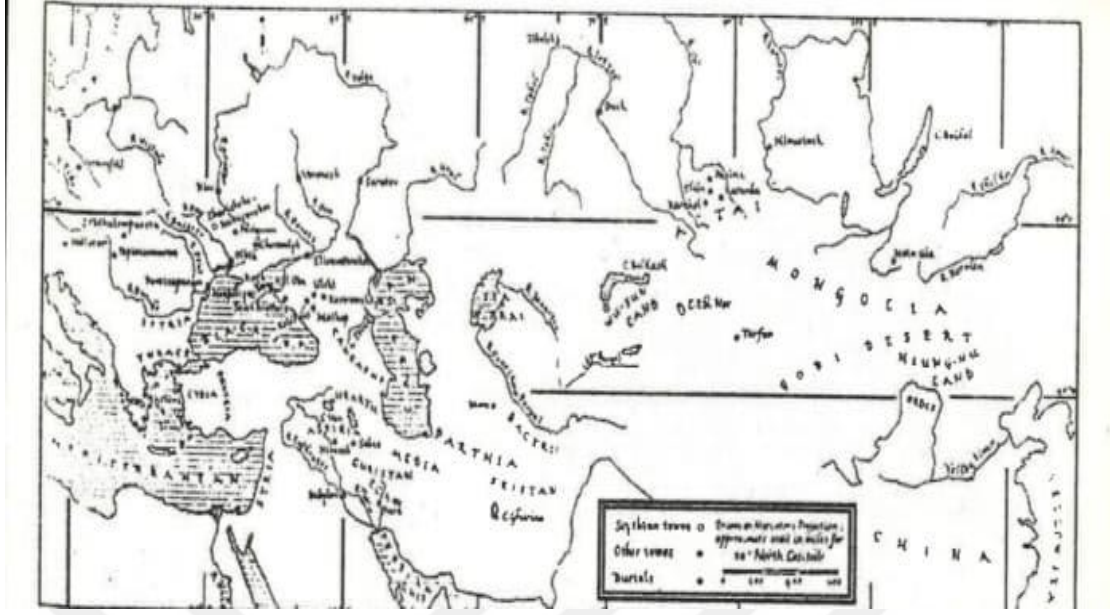
¹³ Anıl Yılmaz, Ali Daşman, "Saymalı Taşın Bronz Dönemi Petrolifleri", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 5 (Bahar 2010): 143-159.

¹⁴ M.S. Abramzon, *Kırgız cana Kırgıztan Tarihi Boyunca Tandalma Emgekter* (Bişkek: 1999), 55.

¹⁵ İlhami Durmuş, *İskitler* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007), 37-40.

¹⁶ İlhami Durmuş, *İskitler* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007), 37-43

¹⁷ Ekrem Memiş, *Atlı Kavimler Medeniyeti İskitler'in Tarihi* 3. Basım (Ankara: 2012), 98-100.

Şekil1.2. (İskit eski sahası içerisindeki yerleşim merkezleri ve gömü yerlerinin haritası¹⁸⁾)

Hun Dönemi'ne ait Çin kaynaklarından biri olan Shi-Ci (Tarih kayıtları) adlı eserin 110 bölümünde Mo-tun'un Orta Asya'daki siyasi hâkimiyeti sağlaması sırasında Kırgız Coğrafyasını da M.Ö. 203-201 dolaylarında hâkimiyet altına aldığını ifade eder. Yine Çin kaynaklarının verdiği bilgilerde, merkezi Hun yönetiminin zayıflaması ile beraber M.Ö. 56 yılında bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktıkları aktarılırken, Kırgızların M.Ö. 46 yılında Talas vadisine geldikleri ve Isık Göl'ün kuzey bölgelerine yayıldıkları ifade edilse de kaynaklarda kesinlik ifadesi yoktur¹⁹.

¹⁸ Ekrem Memiş, *Atlı Kavimler Medeniyeti İskitler'in Tarihi* 3. Basım (Ankara: 2012), 98.

¹⁹ Cengiz Buyar, *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset* (Bişkek: 2017), 49-51.

Şekil1.3. (Orta Asya M.Ö. 2. yy. ve M.S. IV. yy. Haritası²⁰)

Balkaş Gölü çevresi ile bu gölün kaynaklarından olan İli Nehri ve Lepsı Çayı çevresi “Batı Türkleri veya Kuzey Türkleri” diye anılan Karluklar (Ko-lo-lu) ve Usunlar’ın (Wusun), daha Batıda yer alan Talas ve Çu Nehri civarı da Batı Göktürk, Türgiş ve Oğuz Boylarının yaşam sahasıydı²¹.

Şekil1.4. (II. Köktürk Devleti Haritası²²)

Köktürk, Soğd topraklarını kendi sınırları içerisine dahil etmiştir. Bu durum abidelerde (Bilge Kağan ve Kültegin Abidelerinde) "6 bölge Soğdak" olarak yeniden düzenlendiği şeklinde aktarılır. I. ve II. Köktürk Devleti sınırlarına ait olduğunu ortaya koymuştur. Batı

²⁰ Osmanov, *Kırgızistan Tarihi (Bayırki doordon azırkı mezgile. çeyin)*, 27-32.

²¹ Talejev Dokey, Syrym Yessenov, İpek Yolu ve Türk Uygarlıkları, *Uluslararası İpek Yolu'nun Yükselişi Ve Türk Dünyası Bilgi Şöleni Yükselen İpek Yolu*, Cilt III.,(2016 Ankara) 14-16.

²² Soner Pulan, “Yedi Su, Tanrı Dağları ve Sincan Bölgesindeki Göktürk Heykelleri Üzerine Yapılan Araştırmalar” (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2013), 118.

Köktürklerini diğer Köktürklerden ayıran en önemli özellik onların Soğdlardan devraldıkları şehirlerde yaşamış olmaları ve bu sayade yerleşik hayatı da tecrübe etmiş olmalarıdır. Lakin bu Köktürklerin bu devirden sonra konar-göçer yaşam tarzını terk etmiş oldukları anlamına gelmemektedir. Bu devirden itibaren bölgenin yerleşik halklarıyla birlikte yaşamış olduklarını bizlere göstermektedir. Ancak Doğu Köktürklerinin Çin gibi büyük bir güç ile mücadelesi onların yerleşik hayata geçmelerinin önündeki en büyük neden birisi olmuştur. Hatta Tonyukuk yazıtında da bu durum Türk Halkının yaşam tarzının bozkır coğrafyasına uygun olduğu ve bu yaşam tarzının değiştirilmemesi gerektiği şeklinde vurgulanmaktadır²³.

1. 3. Kırgızistan'daki Köktürk Eserlerinin Araştırılma Tarihçesi

Kırgızistan tarihinde, Köktürk dönemine ait arkeolojik eserlerin araştırılmaya başlanmasında V. V. Bartold'un bilimsel katkısı çok büyüktür. Çünkü öncelikli olarak Kırgızistan'ın Narın ve Issık-Göl Bölgelerinde arkeolojik araştırmalar o başlatmıştır. Bu arkeolojik araştırmalar esnasında Köktürkler'e ait heykeller bulmuş ve bu heykellerin çizimlerini yaparak yayınlamıştır²⁴. Türk Halkları'nın etnik tarihinin meselelerine H. A. Aristov da eserlerinde yer vermiştir.²⁵

Kırgızistan'da araştırma merkezlerinin oluşturulmasının ardından Kırgızistan'ın orta çağ tarihine olan ilgi artmaya başlamıştır. 1927 yılında V. V. Bartold'un Kırgızlar'ın ve Kırgızistan'ın tarihi hakkında yayınlanan deneme yazısında, mevcut Çince, Arapça, Farsça ve eski Türk yazısı olan runik yazılı kaynaklar sistemli bir hale getirilmiştir²⁶. Bu çalışmanın akabinde arkeolojik eserlerin incelenmesi daha popüler bir hale gelmiştir. 1929 yılında arkeolog A. İ. Terenojkin, Çüy Vadisinde yürüttüğü arkeolojik çalışmalar sırasında Köktürk heykelleri ve runik yazılı bir bengütaş (kaide) bulmuştur²⁷. Bu Bengütaş kaplumbağa şeklinde ve taşınabilir bir formdadır. Arkeolog M. E. Masson Talas Vadisinde eski bir maden yatağında yapmış olduğu kazılar sırasında runik yazılı dört

²³Bkz., Talat TEKİN, Orhon Yazıtları, (Ankara: 1988), Kürşat Yıldırım, *Tonyukuk Kitabı* (İstanbul: Kolektif, 2020).

²⁴ Vasilij Vladimiroviç Bartold, Otchet o poyezdke v Srednyuyu Aziyu s nauchnoy tsel'yu 1893-1894 gg (St. Petersburg: 1897) 18-44.

²⁵ Nikolay Aleksandroviç Aristov, "Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti" Zhivaya starina, sayı. 1: (St. Petersburg: 1896).

²⁶ Vasilij Vladimiroviç Bartold, Kirgizi: İstoriçeskiy oçerk (Frunze: 1927).

²⁷ Aleksei Ivanovich Terenozhkin, "Arkheologicheskiye razvedki po r. Chu v 1929g." PIDO, sayı. 5-6 (1935): 138-150.

köşeli bir tahta parçası bulmuştur²⁸. Tahta parçasının üstündeki yazı C. E. Malov tarafından okunmuş ve bilim dünyasına kazandırılmıştır²⁹.

1930'lu yıllardan itibaren Kırgızistan'da ki arkeolojik çalışmalar genel olarak A. N. Bernştam tarafından devam ettirilmiştir³⁰. Bernştam Tanrı-Dağları ve çevresindeki orta çağa ait kurganları ve heykelleri araştırmış, Kırgızlar'ın ve Köktürkler'in kökenleri ve konar-göçerlerin sosyo-kültürel yapısını incelemiştir. Kazılardan elde edilen bilgilerin neticesinde Türkişler'in, Kırgızlar'ın, Karluklar'ın ve Çigiller'in mezarlarının tarihini tespit etmeyi ve etnokültürel önemini analiz etmeyi teklif etmiştir³¹.

C. B. Kiselyov ve L. A. Yevtyukhova atla birlikte gömme geleneğinin Yenisey Kırgızları'na ait olduğunu düşünmekteydi³². 1950'li yıllarda Kırgızistan'da çok yönlü arkeolojik ve etnografik araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalardaki asıl amaç Kırgız kültürünün temeline inebilmek ve daha detaylı bilgi edinebilmektir. Kırgız Kültürünü yansıtan eserlerin orta çağda yaşayan Türk halklarının arkeolojik ve etnografik kalıntıları olacağını düşünerek bu eserler üzerinde daha detaylı bir araştırmaya yöneldiler. A. K. Kibirov ve L. P. Ziyaplin orta çağ Türk halklarının birçoğunun ortak özelliği olan atla birlikte gömme geleneğine ait kurganları bulmuşlar ve arkeolojik çalışmalar yapmışlardır³³. A. K. Kibirov Koçkor Vadisi'ndeki İçke-Jılga mezarlık alanındaki yakılarak gömme geleneğinin uygulanmış olduğu kurganlarda çalışmalarını yürütmüştür³⁴.

²⁸ Mikhail Evgen'evich Masson, "K istorii otkrytiya drevneturetskikh runicheskikh nadpisей v Sredney Azii," Materialy Uzkomstarisa 6-7, (Leningrad 1936).

²⁹ Masson, "K istorii otkrytiya drevnetyurkskikh runicheskikh nadpisей v Sredney Azii".

³⁰ A.N. Bernshtam, "Chuyskaya dolina", MIA SSSR c. 14 (Leningrad: 1950); A.N. Bernshtam, "Istoriko-arkheologicheskoye ocherki Tsentralnogo Tyan-Shanya i Pamiro-Alaya", MIA SSSR c. 26 (Leningrad: 1952).

³¹ Bu konu hakkında detaylı bilgi edinebilmek için bakınız: A.N. Bernshtam, "Chuyskaya dolina", MIA SSSR c. 14 (Leningrad: 1950); A.N. Bernshtam, "Istoriko-arkheologicheskoye ocherki Tsentralnogo Tyan-Shanya i Pamiro-Alaya", MIA SSSR c. 26 (Leningrad: 1952).

³² Bernshtam, "Istoriko-arkheologicheskoye ocherki Tsentral'nogo Tyan-Shanya i Pamiro-Alaya", 87-94.

³³ A.K. Kibirov, "Arkheologicheskoye raboty v Tsentral'nom Tyan-Shane", TKAEE, T.II (Moskva:AN SSSR, 1959), 139-154; L.P. Zyablin, "Srednevekovyye kurgany na Issyk-Kule", TKAEE, T.II.(Moskva:AN SSSR, 1959), 139-154.

³⁴ A.K. Kibirov, "Pogrebeniye iz Ichke-Zhyлга: Kyrgyzy: etnogeneticheskoye i etnokul'turnyye protsessy v drevnosti i srednevekov'ye v Tsentral'noy Azii", Tezisy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii posvyashchennoy 1000-letiyu eposa «Manas», 22-24 sentyabrya 1994 (Bishkek: 1995), 43-44.

1960'lı yılların başında D. F. Vinnik Talas Vadisinde Köktürk kurganlarını bulmuş ve bu kurganlarda çalışmalar yapmıştır. Heykelleri tipolojisine ayırıp, Köktürk heykellerinin çizimlerini yapıp yayınlamıştır. P. N. Kozhemyako ve D. F. Vinnik runik yazılar keşfettiler³⁵. Bunların yanı sıra o yıllarda Köktürkler ve Kırgızlar'ın tarihi hakkında yeni eserler yayınlanmıştır. S. E. Malov ve İ. YU. Kunerin'in daha önceden yayınlamış olan eserleri tarihi araştırmaların özetlenmesinde ve hızlandırılmasında etkili olmuştur³⁶.

1960'lı yıllar da YA. A. Şer cenazenin atla birlikte gömüldüğü kurganlarda çalışmalar yapmış ve yayınlamış olduğu eserin de bu kurganların Köktürkler'e ait olduğu fikrini ortaya atmıştır³⁷. Şer'in bu görüşü bilim dünyasında genel anlamda kabul görmüştür. Şer heykeller üzerinde yapmış olduğu incelemeler ve çalışmalar neticesinde bu heykellerin Köktürk dönemine ait olduğu fikrini belirtmiştir³⁸. Şer'in Yedi-Su, heykelleri hakkındaki eseri, sonraki araştırmalar için önemli ölçüde kaynak niteliği taşımaktadır. Tanrı Dağları'nın Batısındaki Köktürk arkeolojik eserlerini Y. A. Zadneprovskiy, A. K. Abetekov, İ. K. Kozhamberdiev ve V. P. Mokrının araştırmışlardır³⁹. Tanrı Dağları ve çevresinde yaşayan Köktürk ve Kırgız Boyları hakkındaki Arapça ve Farsça yazılı kaynakların araştırılması, okunması ve incelenmesi O. K. Karaev tarafından yapılmıştır⁴⁰. Çüy Vadisi'nde yer alan Köktürk kurganları A. K. Abetekov tarafından kazılmış ve incelenmiştir⁴¹.

³⁵ D.F. Vinnik, "Tyurkskiye pamyatniki Talasskoy doliny," Arkheologicheskiye pamyatniki Talasskoy doliny, ed. P. N. Kojemyakov (Frunze: IANK SSR, 1963), 79-93; D.F. Vinnik, "Novyye epigraficheskiye pamyatniki Talasskoy doliny" Arkheologicheskiye pamyatniki Talasskoy doliny, ed. P. N. Kojemyakov (Frunze: IANK SSR, 1963), 94-99.

³⁶ S.E. Malov, Pamyatniki drevnyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii (Leningrad: 1959); N.V. Kyuner, Kitayskiye izvestiya o narodakh Yuzhnoy Sibiri, Tsentral'noy Azii i Dal'nego Vostoka (Moskva: 1961), 182-194.

³⁷ Y. A. Sher, "Pogrebeniye s konem v Chuyskoy doline," Sovetskaya arheologiya, sayı. 1 (St. Petersburg: 1961): 280-282; Y. A. Sher, "Pamyatniki altaysko-orkhonskikh tyurkov na Tyan-Shane," Sovetskaya arheologiya, sayı. 1 (St. Petersburg: 1963): 158-165.

³⁸ YA. Sher, Kamennyye izvayaniya Semirech'ya (Leningrad: 1966), s. 64-72.

³⁹ YA. Zadneprovskiy, "Tyurkskiye pamyatniki v Fergane," Sovetskaya arheologiya, sayı. 1 (St. Petersburg: 1967). I. K. Kojomberdiev, V. P. Mokrının, A. K. Abetekov, Teke-Taş: Ketmen-Tyube (Frunze: 1975).

⁴⁰ O. Karaev, Arabo-persidskie istočniki o tyurkskikh narodakh (Frunze: 1973), O. Karaev, Arabskie i persidskie istočniki IX-XII vv. O kirgizakh i Kirgizii (Frunze, 1968),

⁴¹ A.K. Abetekov, "Arheologicheskiye pamyatniki kočevih plemen v zapadnoy časti Chuyskoy dolini", Drevnyaya i rannesrednevekovaya kultura Kirgizstana, ed. P. N. Kojemyakov (Frunze: İlim, 1967), 46-52.

1960'lı yıllarda K. I. Petrov Kırgızlar'ın XIII. XIV. yüzyıllar arasında Altay'ın İrtiş Bölgesi'nden, Tanrı Dağlarına göçtüğü yönünde ortaya yeni bir hipotez atmıştır⁴². S. G. Klyashorniy Köktürkler ve Soğutlar'ın arasındaki ilişkileri analiz ederek bilim camiasına aktarmıştır⁴³. Arkeolojik ve yazılı kaynakların ışığında uzun yıllardan bu yana Tanrı Dağları'ndaki Türk Halkları hakkında yapılan araştırmalar, Kırgızistan Tarihi hakkındaki yapılan çalışmalarda önemli bir yere sahiptir⁴⁴.

1970'li yıllarda Issık-Göl Vadisinde yer alan Köktürk arkeolojik eserleri hakkında V. P. Mokrinin, D. F. Vinnik ve P. P. Govruşenko araştırmalar yapmışlardır⁴⁵. 1970 ve 80 yıllarında Çüy, Narın ve Issık-Göl Bölgesindeki heykeller Burana Şehrine getirilmiştir. Heykeller ile ilgili bazı konulara V. P. Mokrinin'in bilimsel ve popüler eserlerinde yer verilmiştir. V. P. Mokrinin ve V. D. Goryaçeva Orta çağ Dönemi'ne ait şehirlerin mezarlıklarında atıyla birlikte gömülmüş olan Köktürk mezarlarını keşfederek çalışmalarında yer vermişlerdir⁴⁶.

1984 yılında yayınlanan Kırgızistan tarihi hakkındaki tolu çalışmada, Tanrı Dağları'nda keşfedilen yeni bilgiler kullanılmıştır⁴⁷. Bu zamana kadar Kırgızistan'da bulunan, heykeller atıyla birlikte defnedilen kurganlar, runik yazılar Tanrı Dağları'ndaki Köktürk kültürünün kökenini analiz etmede kullanılan ana kaynaklar haline gelmiştir. Moğolistan, Sayan-Altay ve Kazakistan'da keşfedilen Köktürk arkeolojik eserlerinin ortaya çıkması söz konusu sorunun daha da geniş bir coğrafyaya yayılmasında etkili olmuştur⁴⁸. Doğu Türkistan'ın Sincan Özerk Bölgesi'ndeki Köktürk arkeolojik eserleri hakkındaki araştırmalar, bilimsel çalışmalardaki yerini almıştır⁴⁹.

⁴² K. I. Petrov, Oçerk proisxojeniia kirgizskogo naroda (Frunze: 1963).

⁴³ S. G. Klyashorniy, Drevnetyurkskie runičeskie pamyatniki kak istočnik po istorii Sredney Azii (Moskva: 1964).

⁴⁴ Istoriya Kirgizskoy SSR, T.1. (Frunze: 1968), 103-125.

⁴⁵ V. P. Mokrinin, ve P.P. Gavruşenko, "Drevnetyurkskie pamyatniki dolini rek Ton", Arheologičeskie pamyatniki Priissikkulya, ed. P. N. Kojemyako ve D. F. Vinnika (Frunze: İlim 1975), 103-106; V. P. Mokrinin, "O jenskih kamennih izvayaniyah Tyan-Şanya i ikh etničeskoj prinadlejnosti", Arheologičeskie pamyatniki Priissikkulya (Frunze: 1986), 113-119.

⁴⁶ V. P. Mokrinin, Po sledam prošlogo (Frunze: 1986), 107-115; V. D. Goryaçeva, Gorod zolotogo verblyuda (Frunze: 1988), s.80-83; V.P. Mokrinin, "Belovodskiy nekropol", Pamyatniki Kirgizstana, c. 6 (Frunze: Kırgızstan, 1982), 51-53.

⁴⁷ Istoriya Kirgizskoy SSR, T.1. (Frunze: 1984), s.220-267.

⁴⁸ D. G. Savinov, Narodı Yujnoy Sibiri v drevnetyurkskuyu epohu (Leningrad: 1984), 48-103.

⁴⁹ R. F. Its, "O kamennih izvayaniyah v Sintszyane" Sovetskaya Etnografiya, s. 2 (Mart-April 1958): 100-103.

Başka bölgelerdeki Köktürk eserlerinin bilimsel çalışmalara konu olmuş ve Köktürk eserleri hakkında detaylı incelemeler başlatılmıştır. Lakin bu dönemde Kırgızistanda ki Köktürlere ait arkeolojik eseler tam anlamıyla araştırılmamış olduğu bilinmekteydi. Kült alanlarındaki heykeller tarif edilerek tasnif edilmiştir. Lakin kült alanları (kompleksleri) tam olarak araştırılmamıştır. Bu sebeplerden dolayı bilim adamları Tanrı Dağları'nda bu tür anıt alanlarının yaygın olmadığı kanaatine varmışlardır. Tanrı Dağları'ndaki Köktürk anıt alanlarını karakterize etme çalışmaları, komşu bölgelerdeki tamamen keşfedilmiş ve incelenmiş olan anıt alanlarıyla karşılaştırmalı olarak incelenmesi sonucunda daha net sonuçlar elde edilecektir.

1980'li yılların sonundan bu yana, şimdiki adı Yusuf Balasagun olan Kırgız Ulusal Üniversitesi'nin arkeoloji ve etnografya bölümünün desteğiyle "Miras" işler projesi kapsamında, K. Ş. Tabaldiev, O. A. Soltobayev, Y. C. Hudyakov'un katılımıyla Narın, At-Başı, Kara-Kujur, Koçkor Bölgelerinde Köktürk eserlerinin araştırılmasına başlanmıştır⁵⁰.

Sonraki yıllarda bu araştırma Alman Arkeoloji Enstitüsü ve Türk tarih Kurumu iş birliğiyle Son-Köl, Koçkor ve Alay Bölgelerinde düzenlenmiştir⁵¹. Bu araştırmanın

⁴⁹ K. Ş. Tabaldiev, "Srednevekovie pamyatniki Tsentralnogo Tyan-Şanya", Istočniki po srednevekovoy istorii Kirgizstana i sopredelnih oblastey Sredney i Tsentralnoy Azii (Bişkek: 1991): 103-105.

⁵⁰ K. Ş. Tabaldiev, "Srednevekovie pamyatniki Tsentralnogo Tyan-Şanya", Istočniki po srednevekovoy istorii Kirgizstana i sopredelnih oblastey Sredney i Tsentralnoy Azii (Bişkek: 1991): 103-105; K. Ş. Tabaldiev, "Ob ogradke tyurkskogo vremeni", Nekotorye voprosy arheologii i etnografii Kirgizstana (Bişkek: 1991), 31-34; K. Ş. Tabaldiev ve YU .S. Hudyakov, "Opıt provedeniya ohrannih rabot na mogilnike Ala-Mışık v 1989 godu", Ohrana i issledovaniya arheologičeskikh pamyatnikov Altaya, ed. A. P. Umanskiy, M. A. Dëmin ve V. B. Borodaev (Barnaul: 1991), 168-170; YU .S. Hudyakov ve K. Ş. Tabaldiev, Novie pamyatniki drevnih tyurkov na Tyan-Şane: Problemy sohraneniya, ispolzovaniya i izučeniya pamyatnikov arheologii Altaya, (Gorno-Altaysk: 1992), 89-90; YU .S. Hudyakov ve K .Ş. Tabaldiev, "Kurganı mogilnika Ala-Mışık", Yetnokulturnie protsessı v Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v 1-P tıs. n.e. (Kemerovo: 1994), 112-128; K. Ş. Tabaldiev ve YU. S. Hudyakov, "Drevnetyurkskie pominalnie pamyatniki na TSentralnom Tyan-Şane," Voprosı arheologii Kazahstana, Vıp.2. (Almatı: 1998): 152-153; K. Ş. Tabaldiev ve YU. S. Hudyakov, "Drevnetyurkskiy pamyatnik Beş-Taş-Koroo", Pamyatniki kultury drevnih tyurok v Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii (Novosibirsk: NGU, 1999): 55-82; K. Ş. Tabaldiev ve Y.S. Hudyakov, "Drevnetyurkskie pominalnie pamyatniki na Tyan-Şane (po materialam issledovaniy Narınskogo otryada)", Pamyatniki drevnetyurkskoy kultury v Sayano-Altae i Tsentralnoy Azii (Novosibirsk: NGU, 2000): 65-86.

⁵¹ Bodo Anke, Michail Moskalev, Oroz Soltobaev ve Kubatek Tabaldiev, "Ausgrabungen auf dem Graberfeld von Süttüü-Bulak. Rai. Kockor. Kyrgyzstan.", Zeitschrift für archäologie Eurasians, Band 3. (Berlin: Eurasia Antigua, 1997), 513-570; Y.S. Hudyakov, K.Ş. Tabaldiev, B. Anke, H. Guş ve O. A. Soltobaev, "Arheologičeskie issledovaniya na Tyan-Şane", Obozrenie rezultatov polevıh i laboratornih issledovaniy arheologov i etnografov Sibiri i Dalnego Vostoka

neticesinde Tanrı Dağları'nda Köktürklerle ait olan kurganlar, kült alanları, anıt mezarlar vb. bir takım arkeolojik objeler keşfedilerek incelenmiş ve bilim camiasının hizmetine sunulmuştur.

Tanrı Dağları'nın Köktürklerinin ölü gömme ve yâd etme gelenekleri, kazılardan elde edilen eserlerin sanatsal olarak karşılaştırmalı analizi K. Ş. Tabaldiev'in bilimsel makalelerinde ve YU. S. Hudyakov, O. A. Soltobaev, O. A. Mitko ve M. İ. Moskalev ile birlikte yazmış olduğu bilimsel çalışmalarda yayınlanmıştır⁵². Köktürkler'in savaş aletleri ve askeri kıyafetleri O. A. Soltobaev tarafından araştırılmaya devam etmektedir⁵³. Doğu Türkistan'daki Köktürk medeniyetinin eserleri YU. S. Hudyakov tarafından bilim camiasına tanıtılmıştır⁵⁴. Ortaçağ konar-göçerlerinin askeri silah ve teçhizatları YU. S. Hudyakov ve İ. Kojomberdiev'in bilimsel çalışmalarına konu olmuştur⁵⁵. Köktürkler'in heykellerinin araştırılması D. F. Vinnik'in eserlerinde daha detaylı bir şekilde incelenmiştir. Onun söylemlerine göre Kırgızistan'da 600'e yakın heykel tescil edilmiştir⁵⁶. Heykeller ile ilgili yazılmış olan makale B. A. Duyşeev tarafından

v 1994-1996 godah (Novosibirsk: NGU, 2000), 189-190; K.Ş.Tabaldiev, R. Bozer ve M. I. Moskalev, "Arheologičeskie issledovaniya v Alayskoy doline" Oş i Fergana: arheologiya, novoe vremya, kulturogenez, etnogenez, Vip. 4. (Bişkek: 2000), 87-93.

⁵² K. Ş. Tabaldiev, Kurganı srednevekovih kočevih plemen Tyan-Şanya (Bişkek: 1996), 15-18; K. Ş. Tabaldiev ve YU. S. Hudyakov "Osobennosti pominalnoy i pogrebalnoy obryadnosti zapadnih i vostočnih tyurok," Vostokovedenie v Başkorstane: Istoriya. Kultura (Ufa: 2015), 83-85.

⁵³ YU. S. Hudyakov, K. Ş. Tabaldiev ve O. A. Soltobaev, "Novie nahodki lukov i strel v srednevekovih pamyatnikah Koçorskoy dolini", Hasanovskie čteniya (Bişkek: 1994), 94-96; YU. S. Hudyakov, K. Ş. Tabaldiev ve O. A. Soltobaev, "Sravnitelnyy analiz kompleksov vooruženiya zapadnih i vostočnih tyurok", Voennaya arheologiya, Orujie i voennoe delo v istoričeskoy i sotsial'noy perspective, Materialy Mejdunarodnoy konferentsii 2-5 sentyabrya 1998 g. (St. Petersburg, 1998), 296-298.

⁵⁴ YU. S. Hudyakov, "Srednevekovaya torevtika Vostočnogo Turkestana", Problemy hudožestvennogo litya Sibiri i Urala epohi jeleza (Omsk: 1990), 19-21; YU. S. Hudyakov, "Rasprostranenie kultury v Vostočnom Turkestane (po materialm ekspeditsii UNESCO po Şelkovomu puti na territorii KNR v 1990 g.)", Vzaimodeystvie kočevih i osedlih kultur na Velikom Şelkovom puti (Alma-Ata: 1991), 105-106; Y.S Hudyakov, "Pamyatniki kul'tury drevnih tyurok v Vostočnom Turkestane" Kırgız: etnogenetičeskie i etnokul'turnie protsessy v drevnosti i srednevekovye v Tsentralnoy Azii (Bişkek: 1995), 12-14.

⁵⁵ I. Kojomberdiev ve YU. S. Hudyakov, "Rekonstruktsiya drevnetyurkskogo pantsirya iz pamyatnika Sarı-Djon" Informatsionnyy byulleten' MAIKTSA, Vip. 17 (Moskva: 1990), 49-52; I. Kojomberdiev ve YU. S. Hudyakov, "Kollektsiya srednevekovogo orujia s territorii Kırgızstana", Iz istorii arheologii drevnego Tyan-Şanya (Bişkek: İlim, 1995), 110-119.

⁵⁶ D. F. Vinnik, "Istoriya izučeniya kamennih izvayaniy Kırgızstana," Iz istorii i arheologii drevnego Tyan-Şanya, (Bişkek: 1995), 160-175.

yayınlanmıştır⁵⁷. Talas Bölgesinde bulunan Köktürk yazıtları hakkında bilimsel çalışma ve makaleleri S. G. Klyashtorniy ve İ. L. Kızılasov yayınlamışlardır⁵⁸.

Kırgız Türkleri'nin ortaya çıkışı ve kökeni Kırgızistan'ın Orta çağ arkeolojisinin ve tarihinin başlıca tartışma konusu olmaya devam etmektedir. Bilimsel konferans ve çalıştaylarda S. G. Klyashtorniy'in V. P. Mokrynin'din ve A. M. Makeev'in Kırgız etnik grubunun Yenisey'den Altay'a sonrasındaysa üç aşamada Tanrı Dağları'na olan göçü tartışılmıştır⁵⁹. E. P. Tenişev Kırgız Halkı ve Kırgız Dili hakkında benzer bir görüşü dile getirmiştir. 1995, 2001 ve 2002 yıllarında "Miras" işler başkanlığı ve Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi tarafından oluşturulan Türkoloji seminerlerinde Kırgızların ortaya çıkışı, tarihi ve etnografyası gibi konular tartışılmıştır. Sempozyumlar neticesinde önemli bilgi ve görüşler ortaya çıkmıştır

1998-2000 yıllarında Koçkor Vadisi'nin Kök-Say, Kalmak-Taş bölgelerinde K. Ş. Tabaldiyev ve O. A. Soltabaev Orta çağ Köktürk runik yazıları keşfedilmiştir. 2002 yılında Talas'ın Çon-Arık köyünde Köktürkçe runik yazılar keşfedilmiş ve yazıların tercümesi bilim alemine sunulmuştur⁶⁰. Metinler S. K. Klyashtorniy, P. Alimov ve A. A. Amanjolov tarafından tercüme edilmiştir⁶¹. 2002-2006 yılları arasında Koçkor İlçesinin; Kök-Say, Böyrök-Bulak, Töö-Karın ve Kök-Buka bölgelerinde K. Ş. Tabaldiyev'in başkanlığını yaptığı Amerikan Üniversitesi'nin arkeolojik araştırma programı sırasında, Köktürkçe runik yazılı eserler bulunmuştur. Bu yazıtların toplam sayısı 25 civarındadır⁶².

⁵⁷ B. A. Dyusheev, Pamyat Tyan-Şanya (Istoričeskie očerki o pamyatnikah Kirgizstana XVIII-XIX vv.), (Frunze: Mektep, 1986), 39-51.

⁵⁸ S. P. Klyashtorniy, "Runičeskie nadpisi Talasa (problemı datirovki i topografii)," Iz istorii i arheologii drevnego Tyan-Şanya, (Bişkek: 1995), 154-159; İ.L. Kızılasov, "Runičeskie alfavitı Sredney Azii," Iz istorii i arheologii drevnego Tyan-Şanya, (Bişkek: 1995), 142-152.

⁵⁹ S. G. Klyashtorniy, A. M. Mokeyev ve V. P. Mokrynin "Osnovnyye etapy etnogeneza kirgizskogo naroda," Tyurkologiya-88, (Frunze:1988), 42-44.

⁶⁰ K. Ş. Tabaldiev, "Novie drevnetyurkskie runičeskie nadpisi Koçkorskoj i Talasskoj dolin," Trudı fakulteta istorii i regionovedeniya, Vıp. 10, (Bişkek: 2002), 131-142; K.Ş. Tabaldiev ve R. Alimov, "Bayırkı türktördün Talas jergesinde tabılğan janı estelikteri," Türk tsivilizatsiyası jana mamlekettik saltı (Bişkek: 2004), 277-295.

⁶¹ S. G. Klyashtorniy, "Novie otkritiya drevnetyurkskih runičeskih nadpisey na Tsentralnom Tyan-Şane," Izvestiya NAN KR, sayı. 1-2 (2001): 68-73; A.S. Amanjolov, Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma (Almatı: Mektep, 2003), 97-100.

⁶² K. Ş. Tabaldiev, "Novie svedeniya ob arheologičeskih pamyatnikah Koçkorskoj dolini (po dannım issledovaniy AUKa v 2002 godu)," Akademičeskiy vestnik: Ejegodniy sbornik statey prepodavateley Amerikanskogo universiteta v Tsentralnoy Azii, Vıp. I (Bişkek: 2003), 97-106.

Tanrı Dağları ve Issık-Göl Bölgesi'ndeki Orta çağ Köktürk halkalarının arkeolojisine ilişkin yeni keşfedilen heykeller, kült alanları, mezarlıklar ve kaya resimleri hakkındaki bilgiler Yu. A. Zadneprovskiy O. A. Soltabaev, A. A. Torzoev, M.İ. Moskalev ve Ç. Joldoşov tarafından yayınlanmıştır⁶³. Yeni bulunan bilgiler ışığında V. Kolçenko ve F. Rott kendi zamanında kurulan devletlerarasında en çok eser bırakan devletin Köktürk Kağanlığı olduğu fikir ve görüşlerini bildirdiler⁶⁴. Issık-Göl ve çevresindeki Köktürk dönemine ait olan kaya resimleri arkeolog K. Akmatov tarafından incelenmiştir⁶⁵.

Kırgıztan Türkiye Manas Üniversitesi tarafından, Türk Medeniyetlerini Araştırma Merkezi'nin açılması, bir bütün olarak Türk dünyasının tarihinin ve kültürünün araştırılmasında yeni bir adım olmuştur. Bu sorunların çözülebilmesi için sempozyum ve çalıştaylar düzenlendi. Sempozyumlardaki bildiri metinleri ve raporlar bilim âlemine sunulmuştur. Köktürkler'in tarihine ve arkeolojisine ilişkin problemler Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi'nin Sosyal Bilimler Dergisi'nde de yerini almıştır⁶⁶.

2004-2008 yılları arasında Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi'nin Tarih Bölümünün yürütmüş olduğu arkeolojik araştırmalar sonucunda Çüy ve Issık-Göl Bölgelerinde Köktürk heykelleri ve kurganları keşfedildi. 2008 yılında " Tekesay Ala-Too arkeolojik keşif gezisiyle birlikte başlayan arkeolojik çalışmalar günümüze kadar süre gelmiştir. Bu araştırmaların ilk neticesi olarak Toñ ilçesinin Çiyin-Taş bölgesinde yer alan runik yazılar ve tangaların keşfedilmesi, Tosor Suusu'nun her iki tarafında yer alan Köktürk arkeolojik eserlerin keşfedilmesinin akabinde arkeolojik yönden incelenmesi olarak değerlendirmek mümkün olabilir. Bu çalışmalarda, Türk ve Kırgız bilim adamlarının araştırmalarında

⁶³ Заднепровский Ю. А. Могильник Уч-Ат в Ю. А. // Археологические вести №10, СПб., 2003. 90-103-6; Y.A. Zadneprovskiy, "Mogilnik Уч-Ат в Y.A.," Arheologičeskie vesti, sayı. 10 (St. Petersburg 2003): 90-103; M.I. Moskalev ve O.A. Soltobaev, "Kamennie izvayaniya Koşoy-Korgonskogo muzeya," Materialı i issledovaniya po arheologii Kırgızstana (Bişkek: 2008), 31-33; A.I. Torgoev, "O hronologii naremennih ukraşeniy Semireçya," Stepı Evrazii v drevnosti i srednevekovye (K 100-letiyu so dnya rojdeniya M.P. Gryaznova), Kn. II. (St. Petersburg: 2002), 285-289.

⁶⁴ V. A. Kolçenko ve F. G. Rott, "Avariynie raboty na mogilnike Karool-dëbë v 2003 g.," Materialı i issledovaniya po arheologii Kırgızstana, Vıp. 2. (Bişkek: İlim, 2007) 21-35.

⁶⁵ K. Akmatov, "Petroglifi Ornoka," Materialı i issledovaniya po arheologii Kırgızstana (Bişkek: 2008), 11-18.

⁶⁶ A. M. Mokeev, "K voprosu ob ètničeskih svyazyah kirgizov i karlukov," Manas Universiteti Koomduk ilimler jurnalı, sayı. 1 (Bişkek 2001): 1-11; K.Ş. Tabaldiev ve Joldoşov Çınarbek, "Obraztsı izobrazitel'noy deyatelnosti drevnetyurkskih plemen Tenir-Too," Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, sayı. 7 (Bişkek 2003): 111-136.

yeni bir aşama olmasının yanı sıra genç ve istekli bilim adamlarının yetiştirilmesi hedeflenmiştir.

2006 ve 2007 yıllarında Kırgızistan'daki UNESCO komisyonun desteğiyle, Kırgız Tarihçiler Derneği ve Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi öğretim üyelerinin birlikte çalışarak Kırgızistan'daki taş heykellerin tescili çalışmalarını yürüyüşlerdir. Bu çalışmanın neticesinde büyük çoğunluğu Orta çağ dönemine ait olan taş yazıtlar hakkında bir kitap kaleme alınmıştır. Bu kitabı K. Ş. Tabaldiyev ve K. Belek birlikte yazmışlardır. Kitap içerisinde genel olarak runik yazılara ve Arap harfleriyle yazılmış olan Türkçe taş yazıtlara yer verilmiştir. Bu kitap Kırgızistan'da yazılı kültür alanında çalışma yapmak isteyen Türkologların kaynak eseri niteliği taşımaktadır⁶⁷.

IX. ve X. yüzyıllarda Kırgızlar, Yenisey Dağları'nın doğu kısmına ulaşmışlardı. Bu sebepten dolayı, Kırgızlar'ın Tanrı Dağları'na olan göçüyle ilgili tartışmalı görüşler olsa da tüm bilim adamları tek bir konuda hem fikir olmuştur. Bu konuda Kırgızistan coğrafyasında yaşayan ve Türkçe konuşan halkların etnik bir alt tabaka olarak Kırgız halkına katıldığı konusunda hem fikirdir. Bu tartışmalı konuya O. K. Karaev'in, İ. B. Mildobaev'in, M.O. Kojabekov'un Yu. S. Hudyakov'un, A. M. Mokeev'in, Ya. Batanaev'in, T. Çorotegin'in D. T. Savinov'un D. A. Mitkon'un K. Ş. Tabaldiyev'in makalelerinde, doktora tezlerinin bölümlerinde özel olarak yer verilmiştir⁶⁸.

Kırgızistan Orta çağ tarihinde, Köktürk dönemi Kırgız Halkı'nın, Kırgız Devleti'nin etno-kültürel tarihinin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu çalışmanın önemli görevlerinden birisi Köktürk arkeolojik kültürü hakkında bilim alemine yeni eserler kazandırmaktır. Bu çalışmada: Tanrı Dağları ve çevresinde daha önceden kazılmış ve Türkler'e ait kurgan ve anıt alanlarının topolojik bir sınıflandırması yapmaktır. Kırgızistan tarihindeki Köktürk döneminin asıl meseleleri, arkeolojik komplekslerin dönemlere dağılımı, Köktürk kültürünün gelişim aşamaları, Türk devlet yapısı etno-kültürel gruplara göre kanıtlanmış olarak kabul edilmektedir.

⁶⁷ K. Ş. Tabaldiev ve K. Belek, Pamyatniki pismennosti na kamne Kirgizstana, (Bişkek: Uçkun, 2008).

⁶⁸ Etničeskoy istorii kirgizskogo naroda, (Frunze: Ilim, 1989). 8-29; O.K. Karaev ve M.O. Kojabekov, "O pereselenii eniseyskih kirgizov na Tyan-Şan," Voprosı etničeskoy istorii kirgizskogo naroda (Frunze: Ilim, 1989), 41-66; Y.S. Hudyakov, Kirgızı na prostorah Azii (Bişkek: 1995), 133-141.

İKİNCİ BÖLÜM: KIRGIZİSTAN'DAKİ KÖKTÜRKLERİN ARKEOLOJİK ESERLERİ

Özellikle Kırgızistan Coğrafyasında kalıntılar kadar halkların yaşayış biçimlerine binaen farklılık ve çeşitlilik gösteren arkeolojik kalıntılar türlü çıkarım ve sonuçlara da taban hazırlar nitelikte olduğu söylenebilir. Bugünkü Kırgızistan Coğrafyasında yaşamış olan halklar kendilerinin ardında yaşam şekillerinden sanatlarına kadar pek çok miras bırakmışlardır. Bu zengin miras, günümüzde Kırgızistan arkeolojisinin de zenginleşip önem kazanmasına katkı sağlamıştır. Kırgızistan coğrafyasında tarih öncesi çağlardan bu yana Sak-USun, Hun, Köktürk, Karahanlılar gibi birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olduğu bilinmektedir.

2.1. Kırgızistan'daki Köktürklere Ait Anıt Mezarlar Ve Kurganlar

Şekil 2.2. (Kırgızistan Köktürk Kurganları Haritası⁶⁹)

Kurgan sözcüğü Türkçe kökenli bir kelimedir. Bilim dilinde ilk olarak Rus bilim adamları tarafından kullanılmıştır.⁷⁰ Dünyada bu alanda yapılan çalışmalar incelendiğinde Almanca hariç tüm dillerde kurgan kelimesinin kullanılmış olduğunu görmekteyiz. Rusçada

⁶⁹ K. Ş. Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kočevykh plemen Tyan- Shanya* (Bişkek: Firma «Aybek», 1996), 253.

⁷⁰ Anonim, “Kurgan Kültürü”, *Anabritanica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt14 (İstanbul 1986-89), s.74.

“кыпран” olarak yazılan sözcük; “kurgan, Tümülüs, höyük, tepe” anlamlarına gelmektedir⁷¹.

Arkeolojik araştırma, inceleme ve analizlerden elde edilen veriler kullanılarak Tanrı Dağları’ndaki eski Türk halklarının kültürü incelenmiş ve süreç günümüze kadar uzanmıştır. Bu çalışmaların başlaması ve yaygınlaşıp önem kazanmasıyla elden edilen veriler artmış, bu alanla ulaşılan ve derlenen ilk bilgiler XIX. yüzyılın ortalarından itibaren bilinmeye başlanmıştır. Bilimsel çalışmalarda öncelikli olarak uzun taşlara oyulmuş insan figürleri heykeller (bedizler) anlatılmaktadır. Bilimsel çalışmalara konu olan Köktürklerin ve Kıpçakların taş heykellerinin karşılaştırıldığı akademik yayınlar mevcuttur⁷². Akabinde devam eden kurgan kazılarında elde edilmiş olan bilgiler gün yüzüne çıkmaya başlamıştır. 1960'larda ve 1980'lerde Tanrı Dağları Köktürkleri ve onlar ile ilgili yapılan pek çok araştırma ve bilimsel incelemeler mevcuttur. 20. yüzyılda Profesör A. N. Bernshtam, I. Kibirov, YA. A. Sher'in Orta Çağ'da yaşayan ve Tanrı Dağları bölgesinde gözle görülür iz bırakan Türk halkları hakkındaki bilimsel çalışmaları, arkeolojik kazılardan elde edilen bilgilere dayanarak yayınlandı. Tanrı Dağları ve çevresinde ki Köktürk medeniyetinin, arkeolojik kültürü, P. N. Kojemyako, I. K. Kojomberdiev, A. K. Abetekov, D. F. Vinnik, V. P. Mokrin, V. D. Goryaeva, Kubatbek Tabaldiev, Orozbek Soltobaev ve Alpaslan Âşık'ın akademik çalışmalarıyla devam etmiştir.

1989-2003'te arkeolog Kubatbek Tabaldiev, Orta Çağ'ın konar-göçer kültürüne özel bir ilgi göstererek, eski araştırmacıların çalışmalarını Köktürk kültürü hakkında yeni bilgilerle desteklemiştir⁷³.

Kurgan alanları ve anıt alanları birbiriyle yakından ilişkilidir ve genellikle aynı ya da yakın bölgelerde bulunduğu görülmektedir. Şimdiye kadar Talas'ta bulunan ve incelenen yazıtlar ölen kişiye ithaf edilmiş olsa da kurganlarla bağlantısı tam olarak tespit edilememiştir⁷⁴. Lakin ilerde yapılacak olan arkeolojik ve etnografik çalışmalar neticesinde bu bağlantı kurulabilir. Koçkor'da Tabaldiev tarafından keşfedilen runik

⁷¹ E. M. Mustafayev ve V.G. Şçerbinin (Haz.), Rusça-Türkçe Sözlük (Tıpkı Basım) İstanbul 1989, s. 359.

⁷² V. V. Bartold, Otçet o poezdke v Srednyuyu Aziyu s nauçnoy tselyu 1893-1894 gg. (St. Petersburg: –1897. 18-44.

⁷³ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 1-256.

⁷⁴ YU. S. Hudyakov ve K. Ş. Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane* (Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arheologii i etnografii SO RAN, 2009), 10-35.

yazıtlar ile ölen kişi arasındaki bağlantı net bir şekilde tespit edilmektedir⁷⁵. Köktürkçe yazıtların bulunduğu bölgelerde detaylı incelemeler yapmak gerekmektedir. Anıt alanları ve kurganların olduğu yerleri incelerken ölen kişiye adanmış yazıtlar-kitabeler olduğunu hesaba katmak ve onları aramak gerekir. Çünkü bunların birçoğu birbiriyle bağlantılı ve doğrudan orantılıdır⁷⁶. Köksay buna verilebilecek en iyi örnektir.

Bu bölümde, ilk olarak Tanrı Dağlarında yaşamış olan Köktürk halklarının anıtlarının karakterizasyonu eldeki buluntulardan yola çıkarak verilmiş ve sonrasında kategorizasyonu veriler ve bilgiler ile birlikte sunulmaya çalışılmıştır. Ölen kişinin gömüldüğü kurganlardan başlanarak ulaşılan arkeolojik buluntulardan yola çıkarak defin ritüelleri ve cenazeyi gömme adetleri anlatılacaktır. Bir sonraki adım ise, ölen kişi için dikilen heykeller, yazıtlar ve kaya resimleri işlenilecektir. Daha sonra, kurgan kazılarında elde edilmiş olan at koşum takımları, savaş aletleri, dekoratif ev eşyaları gibi çeşitli kurgan mezar buluntuları ve derinliği incelenecektir.

Elimizdeki bu kurganların dışarıdan veya daha genel bir çerçeve ile dış görünüşünü aktaracak olursak; Köktürk kurganlarının çoğu tamamen yuvarlaktır, bazı kurganların ise oval veya kare biçimlerine sahip olduğu görülmektedir⁷⁷. Kurganların hazırlanması için büyük nehir taşları, kaya parçaları ve ezilmiş taşlar kullanılmıştır. Kurganın orta kısmına açılmış olan höyüğü örtmek ve çevrelemek için genellikle taşlar kullanılmıştır. Bazı durumlarda kurganlar taş ve toprak karıştırılarak inşa edilmiştir.

⁷⁵ K. Ş. Tabaldiev ve O. A. Soltobaev, "Koçkor Ööööööööö Bayırkı Türk Runikalık Jazuuları," *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı. 2 (Bişkek 2001): 278-292.

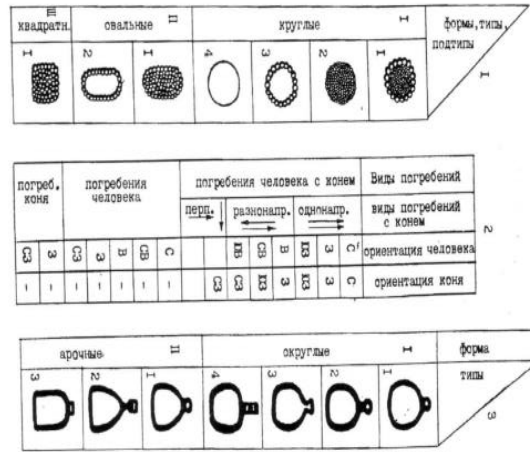
⁷⁶ K. Ş. Tabaldiev ve Joldoşov Çınarbak, "Obraztsı izobrazitelnoy deyatelnosti drevnetyurkskih plemen Tenir-Too," *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı. 7 (Bişkek 2003): 111-136.

⁷⁷ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 10-18.

Fotoğraf 2.1. (Kurgan Dış Görünüm Köksay Yazıtları alanı, Ozan TURHAN arşivinden, 13/09/2023)

Tanrı Dağlarında incelenmiş olan kurganların tipolojik özelliklerine bakıldığında her kurgan grubu arasındaki farklılıkları tespit etmek ve bu farklılıkları öne sürülen çeşitli gerekçelerle yorumlamak, anlamak mümkündür⁷⁸. Örneğin, bir grup gömüde toprak ve küçük taşlarla karışık kurganlar inşa ederken, bir diğer grup toprak yığılmak suretiyle inşa edilmiş bir kurganın üzeri taşlarla kapatmıştır. Bazı kurgan alanlarında höyüklerin etekleri iri taşlarla çevrilidir. Bu özellikler, belirli bölgelerdeki Köktürk boy grupları arasında yerleşmiş alışkanlıklarla ilgilidir⁷⁹.

Şekil 2.3. (Kırgızistan'daki Köktürk Kurganlarının Dış Görünümü⁸⁰)

⁷⁸ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 16-18.

⁷⁹ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan*, 51-70.

⁸⁰ K. Ş. Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya* (Bişkek: Firma «Aybek», 1996), 189.

Kurgan alanları genellikle su kıyılarının yakınındaki yamaçlarda, ayrı koylardaki düzlüklerde, dağların eteğinde veya tepelerdeki düzlüklerde yer almaktadır.⁸¹ Bu gelenek, İskit Hun Dönemleri'nde de görülmektedir. Köktürkler 'de atalarının geleneklerini kendi zamanlarında yaşamışlardır. Su kenarlarına defnedilmesindeki amacın ise suyun hayat kaynağı olarak düşünülmüş olduğu ileri sürülmüştür. Benzer şekillerde mezar yerleri seçme âdeti yavaş yavaş yaşadığımız zamanlara kadar ulaşmıştır. Kurgan mezarların yüksek dağ tepelerine ve su kıyılarına yerleştirilmesin en önemli sebeplerinden birisi bu bölgelerin kutsal olarak kabul edilmesidir. Yüksek dağların tanrıya daha yakın kabul edildiği için bu bölgeler özellikle seçildiği düşünülmektedir. Köktürkler'in inanmış olduğu Gök Tanrı dinine göre dağların bir ruhu vardır ve bu dağlar insanları kötülüklerden korumaktadır. Böyle düşünülmesinin sebebi insanların bu dağları evleri gibi görmesidir⁸².

Fotoğraf 2.2. (Su Kıyısında ve Dağ Yamacında Kurgan Ozan TURHAN Arşivi, 26/07/2020)

Bazen aynı kurganda antik çağlara, orta çağlara ve daha sonraki dönemlere ait iskeletler bulmak mümkündür⁸³. Ancak her dönemin kurganları ayrı bölgelerde yer almaktadır.

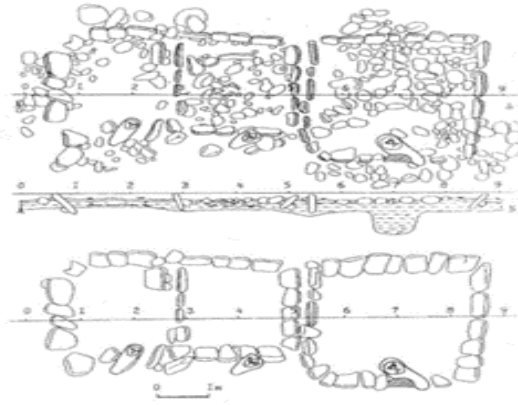
⁸¹ Fuzuli Bayat, *Türk Mitolojisiinde Dağ Kültü*, Folklor/ Edebiyat Dergisi, C.12, S.46, Ankara 2006, s.55.

⁸² Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm ve Araştırmalar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s.49.

⁸³ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 50-87.

Dizilim şekilleri farklılıklar göstermektedir. Bu duruma bir örnek olarak İskit Dönemi kurganlarının dizilim alanıyla Hun ve Köktürk Dönemi kurganlarının dizilim şekilleri farklılık göstermektedir. İskit Dönemi kurganları, güneşin doğduğu doğrultuda kuzey-güney şeklide büyük tepeler şeklinde dizilirken; Köktürk kurganları İskit kurganlarına nazaran daha yakın mesafede dizilmektedir.

Köktürkler'in kurganlarının dizilişi içi; içine ölen kişi ile birlikte gömülenleri kapatılışı ve daha birçok açıdan çok çeşitli örnekleri mevcuttur. Bunlardan birisi de kurganların dışında kalan ayrı bir yere yerleştirilen ölen kişinin anısına yapılmış olan anıtlardır. Ölen kişinin anısına, ayin yapılırken ayrı bir meydana dört köşeli küçük bir kurgan inşa edilmiş ve yanına ölen kişiye ait olduğu düşünülen taştan bir heykeli dikilmiştir⁸⁴.

Şekil 2.4. (Köktürk Dönemi Kült Alanı⁸⁵)

Kurganlar ve adı geçen anıtlar bir araya gelerek ölen kişinin gömülmesi ve anılması için bir anıt mezar kompleksi oluşturmaktadır⁸⁶. Kurganlarda yapılan kazılarda höyüğün içinde ve altında farklı seviyelerde evcil hayvan kemikleri, kül, yanmış odun kömürü kalıntılarına rastlanmaktadır. Yukarıda bahsedilen kalıntılar, ölen kişinin defnedilmesi ve kurganın yer üstü kısmının inşa edilmesi sırasında ateş kullanılmış olduğu ve ölen kişi için orada yapılan törende yemek yenilmiş olduğunun bir işareti olduğu düşünülmektedir⁸⁷.

⁸⁴ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekoykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 10-23.

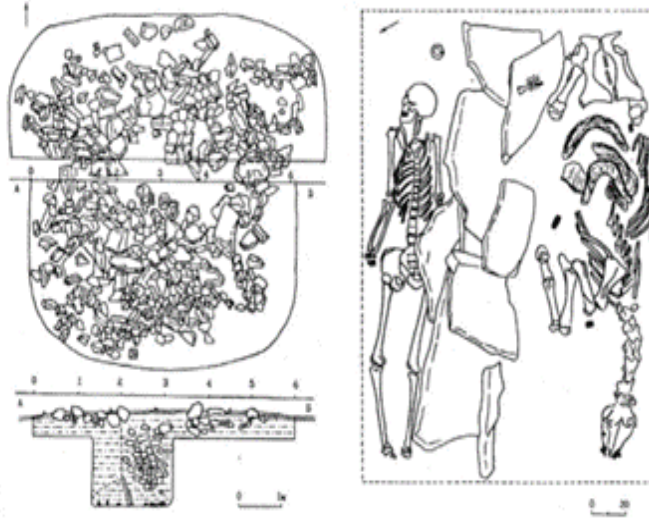
⁸⁵ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekoykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 219.

⁸⁶ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekoykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 10-20.

⁸⁷ Bkz. Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane* 51-68.

2.1.1. Kırgızistan'daki Köktürkler'in Ölü Gömme Gelenekleri

Ölen kişinin cenazesi onun için özel hazırlanmış olan kurganlara gömülmüştür. Kurganların kendi içerisinde de farklılık gösterdiği görülmektedir. Kurganlar ölen kişi için hazırlanmış olan bir ev niteliği taşımaktadır. Ölen kişi kendisi için özel olarak hazırlanmış olan kurgan mezarın içerisinde yer alan mezar odasına defnedilmiştir. Genellikle kurganların ölçüsü defin törenlerine ve ritüellerine göre hazırlanır. Sadece ölen kişi gömülecekse, kurgan 1m genişliğinde, 2m uzunluğunda ve 1.40m derinliğinde olabilir. Atla birlikte gömüldüğünde ise genişliği 2 metreden fazla ve derinliği 1,50 metreye kadar ulaşmaktadır⁸⁸. Kazıdan sonra ölüyü kazılan yere yatırılarak, ağzı tahta ve taş levhalarla kapatılır, yanına at gömerek ve üstünü taş toprakla doldurmuşlardır. At ve ölen kişinin arasına taşlar döşenerek ikisinin arası ayrılmaktadır. Atlar kesildikten sonra vücudu ve kafası tekrar bir araya gelecek şekilde birleştirilerek ölen kişinin yanına gömülmüştür.⁸⁹.

Şekil 2.5. (At ile Adam Ters Şekilde Kurgana Yatırılmış ve Arası Taşlarla Bölünmüştür⁹⁰)

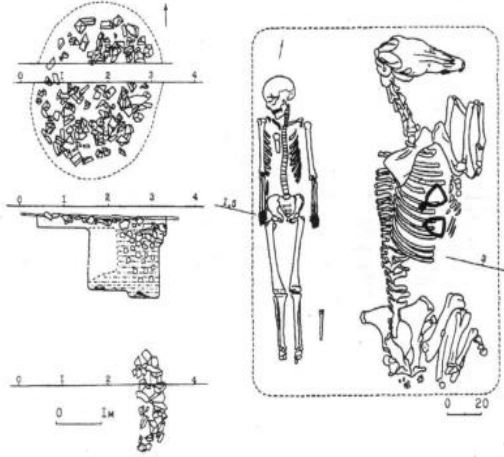
Genellikle atın bacakları bükülür ve alçaltılır bazen başı kaldırılır ve ölen kişinin yönüne bakacak şekilde defnedilmiştir. At ve ölü bazen aynı yöne bakacak şekilde kurganın

⁸⁸ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 16-18.

⁸⁹ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 51-68.

⁹⁰ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 197.

içerisine yan yana yatırılır, bazen farklı yönlere bakacak şekilde yatırılır, örneğin ölünün başı doğuya, atın başı batıya bakar. Çoğunlukla at ve insan iskeletlerinin defin edilmiş olduğu derinlik aynı seviyededir, bazen at 15 cm aşağıya ya da aynı şekilde daha yükseğe yerleştirilmiş olduğu durumlar mevcuttur⁹¹.

Şekil 2.6. (At ve İnsanın Farklı Yönlere Baktığı Köktürk Kurganı⁹²)

Tanrı Dağları ve çevresinde yaşayan halklar için ölen kişiyi atıyla birlikte gömme geleneği yaygın olmadığı bilinirken, bazı kurgan kazılarında da at kemiklerine rastlanmış olduğu bilinmektedir. Örneğin, İskit Dönemi'ne ait olan bazı kurgan kazılarında at kafasına rastlanmış olduğu bilinmektedir. Hun Dönemi'ne ait olan kurganlarda da bir at kafatası bulunduğu hakkında dağınık da olsa birtakım bilgiler mevcuttur⁹³. At koşum aletleri ve atıyla birlikte gömme geleneği M.Ö. birinci bin yılın ortalarından itibaren İskit kurganlarında görülmeye başlanmıştır⁹⁴. Lakin bu gelenek Köktürklerin tarih sahnesine çıkmasıyla daha da artmış ve Türklerin İslamiyet'i kabulüne kadar devam etmiştir. Bu ölü gömme geleneğinin Karahanlılar Dönemi'nden sonra görülmemesi İslam dininin

⁹¹ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 16-18.

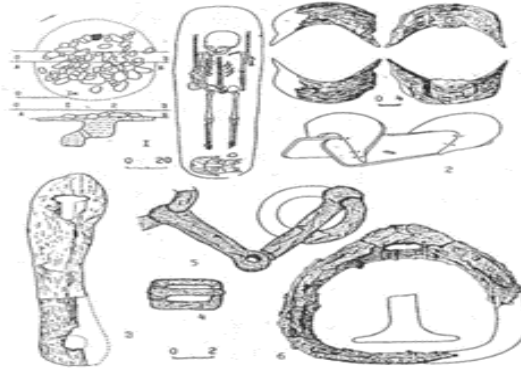
⁹² Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 194.

⁹³ A. N. Bernştam, *Istoriko-arheologičeskie očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*, sayı. 26 (Leningrad: MIA, 1952), 23.

⁹⁴ E. A. Smagulov, F. P. Grigorev ve A. O. Itenov *Srednevekovaya arheologiya goroda Turkestana*, (Turkestan: «Miras». –1998), 88.

kabulü sonrası bu dinin kendisine ait ölü gömme geleneklerinin Türkler tarafından benimsenmesiyle açıklanmaktadır.

Ölü gömme gelenekleri bir gecede ortaya çıkmamış olduğu gibi İslamiyet'in kabulü sonrasında da bir gece de sona ermemiştir. İslam'a geçişten sonra da bazı yerlerde eski cenaze törenli gelenekleri korunduğu görülür. Özellikle Tanrı Dağları ve çevresinde VIII. VIX. yy. atla gömme geleneğinin yerine yeni bir adet ortaya çıkmıştır. Bu adette atın yerine, at koşum takımları (eyer, üzengi, dizgin vb.) ile birlikte ölen kişi defnedilmiştir.

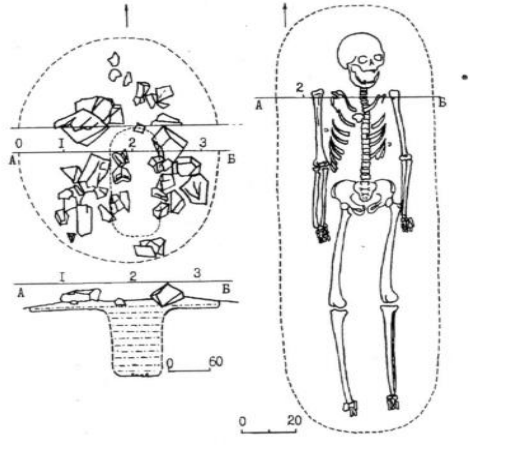

Şekil 2.7. (At Yerine At Koşum Takımları Eklenmiş Olan Kurgan⁹⁵)

Atla birlikte gömme geleneğinin yanın sıra ölen kişinin yalnız gömülmüş olduğu durumlarda görülmektedir. Bu kurganlara dış görünüm itibarıyla bakıldığında, atla birlikte gömülen kurganlardan bir farkı olmadığı saptanmıştır⁹⁶. Bu durumda ölen kişinin toplum içerisindeki sıtatüsü de önemlidir. Zengin ve varlıklı kişiler veya hakanlar için özel kurganlar hazırlanırken normal sıradan halktan kişiler atı olmadan yalnız bir şekilde gömüldüğü de gözlemlenmiştir.

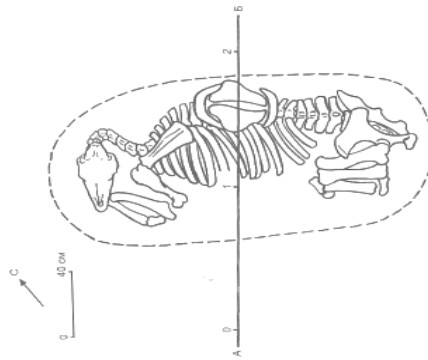
⁹⁵ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekoykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 232.

⁹⁶ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekoykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 15-30.

Şekil 2.8. (Sadece İnsan Gömülen Kurgan⁹⁷)

Tanrı Dağlarındaki Köktürk kurganları kazısında, sadece atın kendisinin gömülmüş olduğu kurganlara da rastlamak mümkündür. Bu kurganların dış görünüm ve inşaatı bakımından diğer kurganlardan bir farkı yoktur. Lakin içeresinden çıkan malzeme ve eşyalar açısından bakıldığında, diğer kurganlardan farklılıklar göstermektedir. Atlar genellikle bacakları ve kafaları aşağıya bükülmüş şekilde gömülmüşlerdir. Bu tarz kurganların, yeryüzünden mezar odasına ulaşana kadar ki olan derinlikleri genellikle 1,20 cm derinliğindedir. Köktürkler öncesindeki dönemlerde, Tanrı Dağları ve çevresinde atın yalnız şekilde gömülmüş olduğu durumlar görülmemektedir⁹⁸. Kazakistan'ın Güneyinde Kül-Töbö bölgesinde, İskit Dönemi'ne ait mezarda bir at koşum takımları ve atın kendisi bulunmuştur⁹⁹.

Şekil 2.9. (İçinde Sadece At Olan Kurgan¹⁰⁰)

⁹⁷ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 191.

⁹⁸ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 20-23.

⁹⁹ Smagulov, Grigorev ve Itenov *Srednevekovaya arheologiya goroda Turkestana*, 88.

¹⁰⁰ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan*, 22.

Türkistan Coğrafyası'nda sadece atın gömülmüş olduğu kurganlar, araştırmacı S. P. Nesterov tarafından araştırılmaktadır. Nesterov bu tarz kurganlara “kenetof” (insan iskeleti olmayan kurgan) ismi verilmektedir¹⁰¹. Bu şekilde atın yalnız bir şekilde gömülmesinin sebebi atın sahibin cesedinin bulunamaması durumunda onun atının defnedildiği düşünülmektedir. Bu şekilde kişinin yakınlarının ve arkadaşlarının ölen kişiyi bu kurganda ziyaret ettiği, böylelikle ölen kişiyle bağ kurulabileceğine inanıldığı bilinmektedir.

Köktürk kurganlarında, ölen insanla birlikte bir koyunun da gömüldüğü durumlar tespit edilmiştir. Bazı bilim adamlarının fikirlerine göre atın yerine koyun kullanılmıştır, bazılarına göre ise ölen kişinin kişisel eşyaları kurgana koyulurken koyunun da kişisel eşya sayılarak kurgana koyulduğu düşünülmektedir. Birinci görüşü kanıtlar nitelikte arkeolojik deliller mevcuttur. Rus bilim adamı Bernıştam, Kırgızistan'ın Narın'ın batı tarafında yer alan Ala-Mışık kurgan alanında yapmış olduğu kazı esnasında bir kurgandan at koşum takımlarıyla birlikte koyun iskeleti de ortaya çıkartmıştır. Kurganda tespit edilmiş olan üzengi, ağızlık ve koyun iskeletinin ölüye eşlik edecek olan atı simgelediği düşünülmektedir.¹⁰² Benzer bir mezarlıkta, Koçkor Vadisi'ndeki Süttüü-Bulak kurgan alanında, kurganda koyun ile birlikte gömülen bir insan iskeleti ve ön tarafı işlemeli bir eyer bulunmuştur¹⁰³.

Yukarıdaki bilgilerden yola çıkarak Tanrı Dağlarında yaşayan konar-göçer Köktürkler'de atla gömme geleneğinin yaygın bir şekilde tercih edildiğini söyleyebiliriz. Orta çağ dönemine ait olan Nevakent şehrinde yapılan kazılarda bu geleneğe uygun şekilde yapılmış olan kurganlar tespit edilmiş açılmıştır. Bu tespitler, atla gömme geleneğinin sadece konar-göçer Köktürkler'in değil aynı zamanda şehirlerde yerleşik şekilde yaşayan halkın da aynı geleneklerle ölümlerini defnettiklerini göstermektedir¹⁰⁴. Bilim adamları, bahsedilen geleneğin Köktürk halkının özelliği olduğuna inanmaktadır. Köktürk dönemine kadar, atlarla gömme geleneği Tanrı Dağları ve çevresinde yaşayan halklarının bir geleneği olmadığı düşünülüyor. Bilim insanları bu geleneğin, doğudan gelen Köktürk

¹⁰¹ S. P. Nesterov, *Kon v kul'tah tyurkoyazıçnıh plemen Tsentral'noy Azii v epohu srednevekovya*, (Novosibirsk: Nauka. 1980), 77.

¹⁰² Bernıştam, *Istoriko-arheologičeskie očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*, 23.

¹⁰³ K. Ş. Tabaldiev, *Kurganı srednevekovih köçevih plemen Tyan-Şanya* (Bişkek: 1996), 23; Y.S. Hudyakov, K. Ş. Tabaldiev ve O. A. Soltobaev, “Novıe nahodki predmetov izobrazitel'nogo iskusstva drevnih tyurkov na Tyan-Şane,” *Rossiyskaya arheologiya* (Moskva, 1997), 142-147.

¹⁰⁴ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 110-120

boylarının gelişiyle bağlantılı olduğunu oy birliğiyle desteklemektedir. Altay ve Tuva'da atlarla gömme erken Demir Çağı'nda başlamış ve sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir¹⁰⁵.

Türkistan Coğrafyası'nın farklı bölgelerinde bulunan atlı kurganlar günümüze kadar ulaşmış ve bilim adamları tarafından da bilinmektedir. Şimdiye kadar yapılan araştırmaların bize gösterdiğine göre VI-X yüzyıllarda Köktürk boylarının sahip olduğu topraklara tekabül etmektedir. Lakin bu konu bilim adamları arasında görüş ayrılıklarına sebep olmaktadır. Örneğin bazı bilim adamları bunların Tugyu-Türklerine, diğerleri Altay-Töles Türklerine veya Töles konfederasyonuna ait, Türk nüfusa ait olduğunu iddia etmektedirler¹⁰⁶. Diğer bilim adamlarının görüşlerine göre, IX.-X. yüzyıllarda Yenisey bölgesindeki Kırgızların cenaze töreninde büyük bir değişiklik olduğu düşünülmektedir. Ölen kişinin cesedini yakmak yerine atla gömmeye başladıkları düşünülmektedir. Ya da farklı bir görüşe göre, atla birlikte gömme geleneği, Yenisey Kırgızlarının dördüncü tür cenaze töreni olarak düşünülmektedir¹⁰⁷.

Ölü gömme geleneğiyle ilgili Çin'in Tang-Shou şunları anlatır: *“ölen kişinin cesedi bir çadıra (boz üy'e- T.K.) yerleştirilir. Oğulları, torunları ve yakın akrabaları kadın-erkek herkes (kara aşına- T.K.) kurban olarak at ve koyun keser; atlara binip çadırın çevresinde (bozüy'ün-T.K.) Yedi kez dolaşılıyor. Çadırın önüne geldiklerinde yüzlerini yırtarak ağlarlar (bağırarak gürültü yaparlar- T.K.); kan ve gözyaşı birlikte akar. Bunu yedi kez tekrarladıktan sonra durdurulur. Daha sonra belirlenen günde merhumun atı ve eşyaları onunla birlikte yakılır. Yılın belirli bir gününde ölülerin külleri toplanır ve mezara gömülür. İlkbahar ve yaz aylarında çiçekler açtığında ölüleri (yakılmış küller- T.K.) gömerler; sonbahar ve kış aylarında ağacın yaprakları sararmaya başlayınca onları gömerler”*¹⁰⁸.

Diğer Çin kaynaklarına göre Türkler, komşu Töles kabilesinin de etkisiyle merhumları yakmak yerine atı ve eşyalarıyla birlikte gömmeye başlamışlardır. Yakarak gömme geleneği bunların etkisinde kalan çevrelerde de devam ettirildi. Örneğin 634 yazında vefat

¹⁰⁵ Tabaldiyev, *Kurganı srednevekovih kočevih plemen Tyan- Şanya*, 99-115.

¹⁰⁶ D. G. Savinov ve S. G. Klyastorniy, *Stepnie imperii Evrazii* (St. Petersburg: 1994), 106-107.

¹⁰⁷ S. V. Kiselev, *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri* (Leningrad: 1949), 342.

¹⁰⁸ N. Y. Biçurin *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*. (Leningrad: 1950), 230.

eden Hyeli Han, göçerlerin adetlerine göre yakılmıştır¹⁰⁹. Eski Türkler ve Kırgızlar'ın aynı Çince yazılı kaynaktaki ölenleri gömmeleri, iki halkın cenaze gömme geleneğinin benzerliğini göstermektedir. Nüfusun gelenek ve görenekleri, çeşitli etkiler nedeniyle uzun bir süre boyunca değişime tabii olmuştur. Bunlar arasında cenazeyi gömme alışkanlığı ana özelliklerini uzun süre koruyacaktır. Bu nedenle, Türklerin erken dönem tarihini anlatan soy efsanesinde, cenaze törenlerinin benzerliğinden ziyade, Afu ve Gyan (Abakan ve Yenisey) arasında yaşayan Aşina Türkleri (Tukyue) ve Kırgızların (Tsigu) olması şaşırtıcı değildir. Tabaldiev, bu bölgelerde yaşayan halkın aynı kökene sahip olduğunu düşünmektedir.¹¹⁰ Tarihi yazılı kaynakları ve bilimsel çalışmaları inceleyen M. Ch. Kojobekov, Kırgızların Doğu Tanrı Dağlarındaki Proto-Türk etnogenezinde yer aldığını belirtmektedir.¹¹¹

Tanrı Dağlarındaki arkeolojik kazılar sonucunda elde edilmiş olan arkeolojik verilerin Sayan-Altay anıtları ile yakınlığı dikkat çekmektedir. Günümüze kadar yapılmış olan araştırmaların genel gidişatından hareketle bunların Köktürk anıt alanları olabileceği çıkarımı yapılabilmektedir. Giderek artmakta olan Köktürk nüfusunun göçüne, atlı cenaze töreni geleneğinin yaygınlaşması eşlik etmiştir. Bu bölgede yaşamakta olan yerel halkın bir kısmının Köktürk geleneğinden etkilenerek, atlı gömme geleneğini benimsemiş olduğu düşünülmektedir. Bunlara Terskol, Chakmaksuu ve Uchat tipi kurganlar örnek olarak gösterilebilir. Saka, Usun ve Hun Dönemlerinin kurganlarıyla genetik bir bağlantıları olduğu düşünülmektedir.¹¹² Bu konuda A. Kibirov'un Çon-Noo kurgan alanından vermiş olduğu bilgiler ilginçtir. Kenkol kültürüne özgü bir yer altı kurganında bir at iskeleti tespit edilmiştir¹¹³. Kenkol kültürüne ait bazı mezarlıklarda atlarla birlikte gömülmüş insan iskeleti bulunmuştur. Örneğin Narın'daki Kenkol kültürünün özelliği olan Çon-Noo mezarında, Köktürklerin özelliği olan atla gömme geleneğine benzer

¹⁰⁹ Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodah, obitavshih v Sredney Azii v drevnie vremena*, 256.

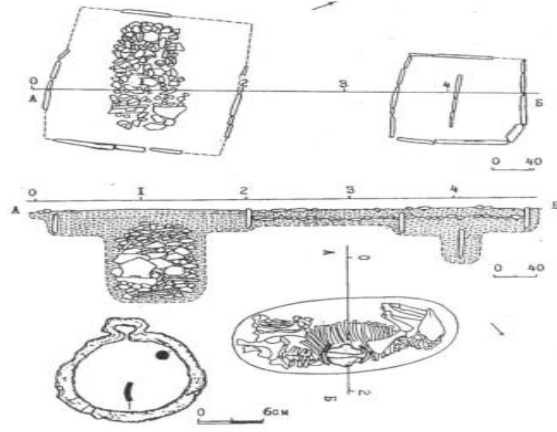
¹¹⁰ K. Ş. Tabaldiev, "Türklerin ve Kırgızların Orta Çağ Dönemi Arkeolojik Kaynakları", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız - Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, ed. Güلزura Cumakunova (Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2017), 159-164.

¹¹¹ M. Ç. Kojobekov, "Algaçkı orto kılımdar mezgilindegi kırgızdardın etno-sayasiy tarihının maseleleri," *Kırgızı etnogenetiçeskie i etnokulturnie protsessı v drevnosti i srednevekovie v Tsentralnoy Azii. Materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, posvyaşennoy 1000-letiyu eposa «Manas»*, 22-24 sentyabrya 1994 g., (Bişkek, 1996), 58-63.

¹¹² Mokrinin V.P. *Po sledam prošlogo (nauçno-populyarnıy oçerk)* (Frunze. –1986), 100-103.

¹¹³ A. K. Kibirov, "Arkheologicheskiye raboty v Tsentral'nom Tyan-Shane", *TKAEE, T.II* (Moskva: AN SSSR, 1959), 130.

şekilde kurganın ağız tarafına atın gömülmesi bizlere her iki kültürün birbirinden etkilenmiş olduğunu görüşünü ortaya çıkarabilmektedir.

Şekil 2.10. (Kurganın Ağız Kısımına Gömülmüş Olan At¹¹⁴)

Bu zamana kadar yapılan arkeolojik çalışmalarda elde edilen veriler neticesinde M.Ö. II. bine ait kurganlarda atla gömme geleneği görülmemektedir. Atla gömme geleneği genel olarak orta çağda karşımıza çıktığı söylenebilir. Geç orta çağ ve sonrasındaki dönemlerde atla gömme geleneğinin yerine at koşum takımları ile birlikte gömme geleneği karşımıza çıkmaktadır¹¹⁵. Kırgızların cenazeyi gömme ve anma geleneğinde, atla ilgili yukarıdaki adetler yakın dönem etnografik dönemde S.M. Abramson, TD Bayaliev, B.B. Akmoldeeva'nın etnografik araştırmalarının konusu olmuştur. "Manas" destanının araştırmacısı I. B. Moldobaev'in bu geleneğe dair derlemeleri mevcuttur.¹¹⁶ Bazı bilgilerden yola çıkıldığında, Etnograf T. Bayaliev, merhumun kara yemeği için mutlaka (bir veya birkaç) at keseceğini ve merhumun ahirete giderken ihtiyaç duyacağı bilgileri not eder. Bir kişinin ölümünden sonra atın kuyruğu kesilir. T. Bayaliev'e göre bu, daha önceki zamanlarda ölene yakın olan bir atın kuyruğunu ölü bir at olarak kabul ederek kesme ve kuyruğunu mezara asma geleneğiyle ilgili olduğu düşünülmektedir¹¹⁷. Merhumun günahları kefaretilerden sonra mollaya dokuma eyerli bir at verildiği düşünülmektedir. Manas destanında. Bu at, kurbanlık at "Burak-at" olarak bilinmektedir.

¹¹⁴ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 222.

¹¹⁵ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 115.

¹¹⁶ Tabaldiev, "Türklerin ve Kırgızların Orta Çağ Dönemi Arkeolojik Kaynakları", 159-164.

¹¹⁷ T. D. Bayaliev, *Doislamskiye verovaniya i ih perjitki u Kirgizov* (Frunze: İlim, 1972), 73.

"Burak-at", K. K. Yudakhin'in sözlüğünde, "*Tam teçhizatlı yemeğe tahsis edilen at; cenazede Burak adı olsun diye cenaze nazamazını kıldırarak hocaya verilen at*"¹¹⁸. Olarak bilinmektedir.

Etnografik çalışmalar, I. B. Moldobayev'in "Manas" destanı üzerine yaptığı araştırmalara dayanarak, Burak-at hakkındaki bilgilerin, Köktürkler'in ölü gömme özelliği ile ölü gömme geleneğinin bir sonraki değiştirilmiş şekli olduğu düşünülmektedir. İslam'ın gelişinden sonra atla cenaze töreni yasaklanınca, geleneğin asıl anlamı korunarak değiştirilmiştir. At öldürülmüş ve teçhizatıyla birlikte merhumun yanına gömülmek yerine, daha sonra okunan "Kur'an" için hocaya hediye edilmiştir¹¹⁹. Kırgız, Kazak, Sayan-Altay halklarının cenaze törenlerinde ve anma törenlerinde atın kendisi, bazı bölümleri ve teçhizatın da ölen kişiyle beraber gömüldüğü hakkında oldukça fazla etnografi bilgi bulunmaktadır¹²⁰. Örneğin; cenaze yemeği için bir at kesilir, bazı parçalar (kafatası, kuyruk) merhumun anıtlarına yerleştirilmiştir. Bunların çoğunun eski geleneklerin kalıntıları olduğu açıktır. Atın sadece bu değil, göçebe halkın tüm ekonomik, kültürel ve dini yaşamındaki rolü, bazı araçları özel bir statüye yükseltmiştir¹²¹. Bugün bile şamanlar ve geleneksel şifacılar belirli hastalık ve rahatsızlıkları iyileştirmek için atın kuyruğunu kırbaç olarak kullandığı düşünülmektedir.

Atla gömme geleneği, Sayan-Altay folklorunda özel bir gelenektir, Kahraman ve at imgesi birlikte atılır ve kaderleri birlikte değerlendirilir: "Öldüğümüzde bedenlerimiz aynı yere gömülecektir ve yaşarsak, birlikte yaşayacağız"¹²². "Burada, araştırmacı L. P. Potapov'un belirttiği gibi, kahramanın ve adının birliği ve aynı zamanda bu formül, eski çağlardan beri göçebelerin düşmüş bir askeri atıyla birlikte gömme ritüelini göstermektedir. Köktürkler'in atlı akıbetlerinden biri, 9. yüzyılda Cahiz'in Türkler üzerine Arapça yazdığı eserinde şu şekilde açıkça anlatılır: "*Bir Türk'ün geçmiş hayatını bilmek ve günleri saymak isterseniz, bileceksiniz ki... Hayatının çoğu yerde olduğundan*

¹¹⁸ Yudakhin K. K. *Kirgizsko-russkiy slovar* (Moskva: 1965). 6.

¹¹⁹ Moldobaev I.B. *Yepos «Manas» kak istochnik izučeniya duhovnoy kul'turi kirgizskogo naroda.* (Frunze: Ilim. 1989), 95.

¹²⁰ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kočevykh plemen Tyan- Shanya*, 30-33.

¹²¹ Bayalieva, *Doislamskiye verovaniya i ih perjitki u Kirgizov*, 85.

¹²² Potapov A. P. "Kon v verovaniyah i epose Sayano-Altaya," *Folklor i etnografiya. Svyaz folkloru s drevnimi predstavleniyami i obryadami* (Leningrad: 1977), 172.

daha çok at sırtında geçmişti... Aynı zamanda çoban, at yetiştiricisi, binicilik eğitmeni, at tüccarı, sığır şifacısı ve mükemmel bir binicidir. Tek kelimeyle Türk ayrı bir halktır”¹²³.

Bir sonraki mesele ise koyun kemiklerinin arkeolojik kazılarda tespit edilmesi ve beraberindeki etnografik veriler hakkındadır. Orta Asya'da koyunun kendisinin ve bazı parçalarının ölüleri gömmek ve anmak için kullanılması Geç Tunç Çağı'ndan beri bilinmektedir. Örneğin, M.Ö. II binyılın sonunda, I. binyılın başında, eski Baktriya'nın bulunduğu bölgede yapılan arkeolojik kazılarda kurganlarda koyun kemikleri keşfedilmiştir¹²⁴. Bu topraklarda tarım yaparak geçini sağlayan ve yaşayan nüfusun gelişiminin birçok aşamasında, ölenler için kurban edilen hayvanların kullanım amaçları ve kullanılacak olan koyunların özellikleri belirtilmektedir. Araştırmacılar bu töreni, geçim kaynağının hayvancılık olarak bilinen halkların geleneklerinin yerleşik halk üzerindeki etkisi olarak değerlendirmektedir. Tarım ile uğraşan insanların özel mülkiyet oluşumu olarak; toprağı işlemesi ve yetiştirmiş olduğu ürünleri Tanrısına adak olarak sunması normal bir durumdur. Aynı zamanda araştırmacılar, ölen kişinin sosyo-özel durumu ve yaş özellikleri ile gömülen hayvanlar ve eşyalar arasındaki ilişkiden bahsetmektedir¹²⁵.

Issık-Göl bölgesi nüfusu üzerinde yapılan bir ankette K. T. Tabaldiev, cenaze töreninde koyun kullanımı hakkında nadir bilgiler topladı. Bir rivayete göre, Ton semtinde bir kişinin cenazesi sırasında mezara bir kara koyun gömülmüş ve be ritüelin detaylarına gire de koyun kanının mezara akması gerektiği düşünüldüğünden bundan sonra koyun, merhumun yanına gömülmüştür. Cenaze törenine katılan kişilere göre bu tören, ölen kişinin Tanrı katında günahkâr olduğu zaman yapılmaktadır. Bu durumda maktulün ona kalan tek suçu, yaşamı boyunca birkaç kişinin hayatına zarar vermiş olmasıydı¹²⁶.

¹²³ A. M. Mandelştam, “Harakteristika tyurok IX v. v «poslanii Fathu b. Hakanu» al-Djahiza,” *Trudi Instituta istorii, arheologii i etnografii*, (Alma-Ata 1956), 231-232.

¹²⁴ A. A. Askarov ve V.I. Ionesov, “Jertvoprinoşeniya jivotnih v pogrebalnoy praktike osedlih zemledeltsev drevney Baktrii,” *Istoriya material'noy kul'turi Uzbekistana*, Vıp. 25, (Taşkent, - 1991), 22-32.

¹²⁵ Askarov ve Ionesov, “Jertvoprinoşeniya jivotnih v pogrebalnoy praktike osedlih zemledeltsev drevney Baktrii,” 30-31.

¹²⁶ Tabaldiev, “Türklerin ve Kırgızların Orta Çağ Dönemi Arkeolojik Kaynakları”, 159-164.

Fotoğraf 2.3. (Koyun Kemiği Gömülmüş İskit Kurganı, Ozan TURHAN
Arşivinden20/12/2021)

Sonraki bilgi, insan bedeni yerine koyun gömülmesiyle ilgilidir. Ölü bir kişinin cesedi bulunmadığında bu tören yapılır; herhangi bir nedenle belirlenen yere defnedilip başka bir yere defnedilmezlerse, her ikisinde de kazılan yeri boş bırakmamak için birinin içine kara koyun gömerek ölünün yerine defnettikleri saptanmıştır. Bazen kara bir keçi gömülmektedir. İnanişâ göre kabrin açık bırakılması kötülük getirmektedir. Kara koyun merhumun yerine gömüldükten sonra her zamanki gibi yas tutulmaktadır kara yemek yenilmiştir¹²⁷. Benzer bir tören Kırgızistan'da merhumun cenazesi başka bir yere taşınıp defnedildiğinde yapıldığı düşünülmektedir. Ceset çıkarıldıktan sonra eski yeri boş bırakmamışlar, kara koyun veya keçi ile gömmüşlerdir. Bu insanlardan toplanan bilgiler, önceki dönemlere ait benzer arkeolojik kanıtlara sahiptir. Kazılarda koyun kemikleri ile birlikte gömülen veya ayrı ayrı gömülen koyun kemiklerinin yukarıdaki örneklerle ilgili bir anlam taşınması kuvvetle muhtemeldir.

2.1.2 Kurganlardan Elde Edilen Eserler

Tanrı Dağların' daki eski Türk kültürünün, başlıca önemli sanat eserlerini gündelik hayatta kullanılan araç gereçler ve anıtsal eserler oluşmaktadır. Yedisu ve Tanrı Dağları çevresinde yaşayan, konar-göçer Türk Halklarının arkeolojik komplekslerinin araştırılması esnasında bu alanlara daha çok ilgi gösterilmiş olduğu gözlemlenmektedir. Bu alanda akademik anlamda çalışmalar yürütmüş olan önemli bilim insanlarından birisi de A. N. Berniştam olmuştur.¹²⁸ Berniştam, Köktürk ve Türgiş Devletlerinin kültüründe

¹²⁷ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 33-35.

¹²⁸ Berniştam, *Istoriko-arheologičeskie očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*, 132-160.

ve sanatında çok fazla Soğd kültürünün etkisinin olduğundan bahsetmektedir. Bunun sebebi olarak da Zerdüşlük dinini göstermektedir. Yedisuu ve Tanrı Dağları çevresinde yaşamış olan Köktürk ve Türgiş halklarının Zerdüşlüğü din olarak kabul ettikleri bilinmektedir. Bernıştam ise bu idasına da delil olarak Yedisuu bölgesinde ki Zerdüş tapınağını örnek göstermektedir. Aynı zamanda Tanrı Dağları ve çevresinde yaşamakta olan Türk Halkalarının sanatının Çin, Budist ve Gandhara'dan değil, Bizans sanatından da etkilendiğini belirtmiştir.¹²⁹ Bernıştam'ın bir diğer görüşüne göre de Tanrı Dağları ve çevresinde yaşamakta olan konar-göçer Türklerin kültürüne süsleme zarafeti etki etmiştir. Bernıştam Karluk sanatının geçmiş dönemlerin sanatı olarak kaldığını ve sonrasındaysa yerel Soğd kültürü ve geleneğinden İslam kültürü ve geleneğine geçmiş olduğunu belirtmektedir.¹³⁰ Tanrı Dağları ve çevresinde ki Türk-Soğd şehirlerinde yapılmış olan arkeolojik çalışmalarda elde edilmiş olan anıtsal ve sanatsal eserleri Köktürk ve Karluk sanat eserlerinin içerisine dâhil etmiş olduğu görülmektedir.

Kısaca özetleyecek olursak Rus arkeolog Bernıştam Tanrı Dağları ve çevresinde yaşamakta olan Köktürk ve Türgiş halklarının Soğd kültüründen yoğun bir şekilde etkilendiğinden bahsetmektedir. Bernıştam bu görüşünde yanılmamaktadır lakin atlamış olduğu konuya şudur: Tanrı Dağları ve çevresinde Türk Halkalarının yaşamış olduğu şehirlerin içerisinde sadece Balasagun Türkler tarafından kurulmuştur. Diğer şehirler Soğdlar ve başka halklar tarafından kurulmuş ve Türkler tarafından fetih edilmiştir. Türkler fetih ettiği yerdeki halkların kültürüne ve dini inançlarına karşı her daim saygılı davranmıştır. Bu durum İslamiyet öncesinde de İslamiyet sonrasında da bu şekilde olmuştur.

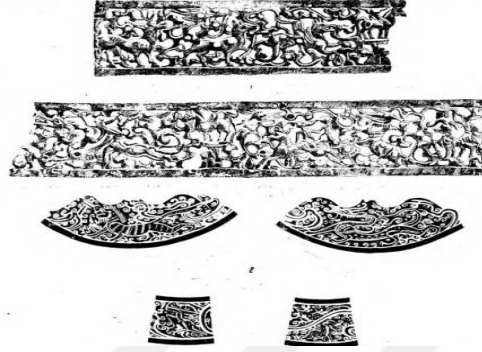
Bernıştam tarafından incelenen Koçkor Bölgesi'nde bulunan gümüş kabartmalar dikkat çekmektedir. Bu gümüş kabartmaların bu kadar dikkat çekmesinin sebebinin hayvanlar âleminden ve bitkiler dünyasından örnek alınmış olan figürler ile süslenmiş olması olarak düşünülmektedir. Bernıştam bu gümüş kabartmaları Yenisey Kırgızlarının sanat eserlerinin bir örneği olarak görmüş ve bu şekilde kabul almıştır.¹³¹ Kırgızistan'ın Kazarman ilçesinde yer alan Saymalı-Taş kaya resimlerini kendi içerisinde tasnif ederek III.-VIII. Yüzyıl arasındaki kaya resimlerini Hun-Köktürk kaya resimleri olarak

¹²⁹ Bernıştam, *Istoriko-arheologičeskie očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*, 139-141.

¹³⁰ Bernıştam, *Istoriko-arheologičeskie očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*, 159.

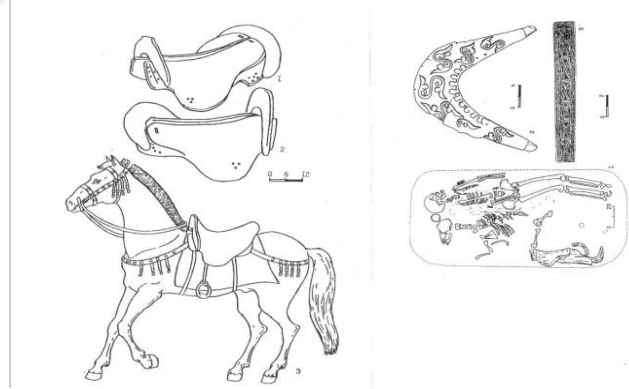
¹³¹ Bernıştam, *Istoriko-arheologičeskie očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*, 92-94.

belirlemiştir.¹³² Bernştam eserinde heykellere da ayrıca yer vermiştir. Heykelleri da kendi arasında tasnif etmiştir. Bunun yanında Tanrı Dağları'ndaki ve Altay'da yer alan Köktürk heykellerinin benzerliklerinden yola çıkarak heykellerin taşların o dönemin konar-göçer kültürünün kıyafetlerini yansıttığını belirtmiştir.¹³³

Şekil 2.11. (Gümüş Kabarma İşlemeli Kemerler¹³⁴)

Süttü-Bulak'ta ahşap üzerine oyma ustalığını gösteren işlemeli bir eyer başı bulunmuştur. Eyerin üstünde süsleme alanında simetrik üç yapraklı bezeme yer alır. Eyerin alnının ön kenarına ortak bir çizgi ile birbirine bağlanan daireler oyulmuştur.¹³⁵

Şekil 2.12. (Oymalı Eyer, Atıyla Gömülmüş Akker, At ve Eyerin Rekanstürüksiyonu¹³⁶)

Kırgızistan'ın Narın ilinin Koçkor kasabasının Beş-Tash-Koroo II. kurgan alanında kayın ağacının kabuğundan yapılmış bir ok uçununun alt kısmı bulunmuştur. Ahşaptan yapılmış

¹³² Bernştam, *Istoriko-arheologičeskie očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*, 128.

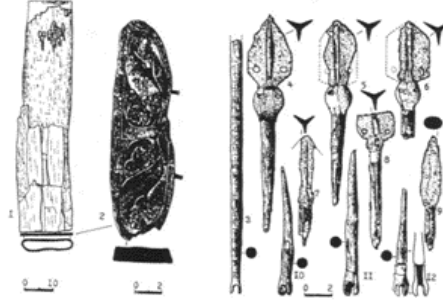
¹³³ Bernştam, *Istoriko-arheologičeskie očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*, 91.

¹³⁴ Bernştam, *Istoriko-arheologičeskie očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*, 131.

¹³⁵ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 20-60.

¹³⁶ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kočevykh plemen Tyan- Şanya*, 208-209.

ve dışı desenlerde süslenmiştir. Aynı kurganda düğüm benzeri bir oymaya sahip ahşap bir kamçı sapı bulunmuştur.

Şekil 2.13. (Beştaş-Koro II Kurganında Bulunan Ok Ucunun Alt Kısım)¹³⁷

2.2. Kırgızistan'daki Köktürk Heykelleri

Heykeller çoğunlukla bir elinde ritüel kabı tutan, diğer elinde kılıç hançer vb. savaş aleti tutacak şekilde taşların üstüne işlenmişlerdir. Heykeller genellikle oyma ve kabartma yöntemi kullanılarak taşların üstüne işlenmiştir. Bazı durumlarda, her iki yönteminde bir eserde kullanılmış olduğu görülmektedir. Genellikle heykeller kurganların yanına dikey bir şekilde yerleştirilir ve karşıdan gelen kişi ilk olarak bu anıtları görmektedir. Yâda kurganların yanında yer alan küçük kurgancıklara yerleştirildikleri görülmüştür¹³⁸.

Fotoğraf 2.4. (Kırgızistan Devlet Müzesi ve Burana Açık Hava Müzesinde'ki heykeller Fotoğrafları, Ozan TURHAN 20-23/10/2023)

¹³⁷ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 199.

¹³⁸ D. F. Vinnik, "Istoriya izuçeniya kamennih izvayaniy Kırgızstana," *Iz istorii i arheologii drevnego Tyan-Şanya*, (Bişkek: 1995), 160-175;

Heykeller ile ilk bilimsel çalışmalardan biri de V. A. Mustafin'in Yedi Su Bölgesinde yer alan Köktürk heykellerinden bahsetmiş olduğu raporu olarak bilinmektedir. Bir anıt niteliği taşımakta olan bu Köktürk heykellerinin, Türklere ait olduğu görüşünü ilk yazan o olmuştur¹³⁹. 1911'de Orenburg'da Kazakistan Coğrafyası içerisinde bulunan heykellerden bahseden bir eser yayınlanmıştır¹⁴⁰. 1893-1894 yılları arasında Kırgızistan'a gelen tanınmış bir Oryantalist olan VV Bartold, Kırgızistan coğrafyasında yer alan Köktürk heykellerinde incelemelerde bulunarak burada yer alan heykeller hakkında bizlere bilgiler vermiştir¹⁴¹. Bu konular hakkında çalışmalar yapan ilk bilim adamlarının eserlerinde baktığımız zaman o dönemde çok fazla heykelin olduğu görülmektedir. Ne yazık ki heykellerin birçoğu günümüze kadar gelememiştir.

Heykellerin ne amaçla yapılmış olduğu, türleri, tanımlamaları ve nasıl adlandırılması gerektiği günümüzde halan tartışma konusu olmaya devam etmektedir¹⁴². Yapılış amaçlarına dair birçok farklı görüş ve düşünce olsa da Çin kaynaklarında yer alan “Ölen kişi için düzenlenen mezar civarına onun taştan timsalini ve katıldığı askerî mücadelelerin anlatıldığı taşlar dikeyyorlar. Genellikle bir kişi öldürmüştü bir taş dikeyyorlar. Bu taşların sayısı yüze hatta bine kadar ulaşır¹⁴³.” Bu konuda bilgi sahibi olmamız için önemlidir. Lakin yazılı kaynaklarda anlatılmakta olan üstünde herhangi şekil olmayan düz taşlardır. Bizim tezimizin ana konusunu resimli taşlar oluşturacaktır.

Biçurin'e göre heykeller taşlar kurgan mezarların doğu yönüne yerleştirilmektedir ve erkek savaşçılar için yapılmaktadır. Altay'da araştırma yapan bilim adamları kurganın doğusundan dikilmiş küçük taş sütunlar olduğunu kaydetmiştir¹⁴⁴.

¹³⁹ B. V. Lunin, “Iz russkogo vostokovedeniya ve arheologii v Turkestane,” *Turkestanskiy krujok lyubiteley arheologii (1895-1917 gr.)*, (Taşkent: 1958), 194-195; V. A. Mustafin, “Kamenniya Babı,” *Turkestanskije Vedemosti* (Taşkent: Turkestanskogo Krujka Lyubiteley Arheologii, 1898), 17.

¹⁴⁰ Bkz. G. A. Kastane, *Nadgrobnie soorujeniya kirgizskih stepey* (Orenburg: 1911).

¹⁴¹ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 68-88.

¹⁴² Alparslan Aşık, “Yeni Bir Arkeolojik Buluntu: Tuura Suu Balbalı,” *Gazi Türkiyat*, sayı. 12 (Bahar 2013): 155.

¹⁴³ A. Y. Bicurin, *Sobranie Svedeniy o Narodah Obitavşih v Sretney Azii v Drevnie Vremena*, c. 1, (Moskova: 1950), s. 230.

¹⁴⁴ V. D. Kubarev, *Drevnetyurkskie izvayaniya Altaya* (Novosibirsk: Nauka.1984), 47; D. G. Savinov, “Drevnetyurkskie izvayaniya Uzuntalskoy stepi,” *Istoričeskaya etnografiya: traditsii i sovremennost. Mejvuzovskiy sbornik* (Leningrad: 1983), 157.

Öncelikle Rusça kaynaklar da ve Türkçe kaynaklar da heykel olarak ifade edilmekte olan terimlere açıklık getirmek gerekmektedir. Üstünde insan çizimleri bulunan anıt taşlar, ilk olarak Çarlık döneminde araştırılmaya başlanmış ve “kamennoe izvayanie” ve “kamennoye babı” şeklinde ifade edilmiştir¹⁴⁵. Buda taş kadınlar anlamına gelmektedir. Rus bilim adamları öncelikli olarak Karadeniz’in kuzeyinde bulunan Kıpçak kadın heykellerini incelemişler ve bu sebepten ötürü “taş kadınlar” ifadesini kullanmış oldukları kuvvetle muhtemeldir¹⁴⁶.

Köktürkçe metinlerde “bediz” kelimesinin “heykel” anlamında kullanıldığına dair veriler mevcuttur. ¹⁴⁷Örneğin Kül İç Çor yazıtının¹⁴⁸ . Satırında şu şekilde ifade edilmektedir: “*Kaganın küçük erkek kardeşi El Çor Tegin geldi, daha sonra dört tegin daha geldi. Bu adamlar, efendi (işvara) Bilge Küli Çor’un cenaze töreninde görevli idiler ve bunlar oturan bedizler “heykel” yaptılar.*”¹⁴⁹ İbaresinin kullanılması, Köktürklerin yaşam tarzı hakkında ve ne amaçla bu bedizleri yaptıkları hakkında bizlere bilgi vermektedir. Yazıtta geçen ibareler örneğinde “bedizlere” heykel olarak ifade etmek doğru olacaktır¹⁵⁰. Çünkü günümüz Türkçesinde bediz kelimesi çok fazla kullanılmadığı görülmektedir.

Günümüzde Orta Asya ile ilgili önemli çalışmalar yapan bilim adamları için kaynak niteliği taşıyan Drevnetyurkskiy Slovar’da bediz için “oyma”, “süs”, “süsleme” anlamları kullanılırken; bediz yapan kişiye “ahşap ve taş oymacısı”, “heykeltıraş” olarak ifade etmektedir.¹⁵¹ Clauson bediz kelimesini, “süsleme” özellikle de “boyalı süsleme”; bediz yapan kişiyi “boyacı”, “süslemeci” olarak ifade etmektedir¹⁵². Tekin, bediz için “süs”, “resim”, “heykel”, “süslemek”; bediz yapan kişi için ise “ressam”, “heykeltıraş” ifadesini kullanmaktadır¹⁵³. Yılmaz üste vermiş olduğumuz örnekler ışığında bediz

¹⁴⁵ Anıl Yılmaz, “Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?” *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 2, Sayı 4, (Aralık 2015): 207.

¹⁴⁶ Yılmaz, “Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?”, 207-210.

¹⁴⁷ Yılmaz, “Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?”, 210.

¹⁴⁸ L. N. Ermolenko, “K probleme izvayaniy v «trehrogih» uborah,” *Naskalnoe iskusstvo Azii*, Vip. I. (Kemerovo:1995) 54.

¹⁴⁹ G. Clauson ve E. Tryjarski, *The inscription at Ikhe Khushotu, Rocznik Orientalistyczny*, Sayı. 34 (1971), 22-30.

¹⁵⁰ Yılmaz, “Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?”, 210.

¹⁵¹ V. M. Nadelyaev, D. M. Nasilov, E. R. Tenişev ve A. M. Şçerbak, *Drevnetyurkskiy Slovar* (Leningrad: 1969), Talat TEKİN, *Orhon Yazıtları*, (Ankara: 1988), 125.

¹⁵² G. Clauson, “An Etymological Dictionary of pre-Thirteenth Century Turkish”, *Oxford*, 310.

kelimesinin yerine “heykel” kelimesini kullanmayı uygun görmüştür¹⁵⁴. Bizde, Yılmaz’ın görüşüne katılmaktayız. Lakin heykel kelimesinin yerine Köktürk Heykeli ibaresini kullanmak daha doğru olacaktır. Çünkü heykeller sanatsal amaçla yapılan eserlerdir. Ama bahsetmekte olduğumuz eserler sadece sanatsal amaçla yapılmamıştır. Ölen kişinin ruhunu onurlandırmak için yapılmış ve bir tören yapılarak yerlerine oturtulduğu düşünülmektedir.

Kırgızistan’da yeni tarım alanları ve yerleşim yerleri oluşturmak amacıyla birçok yerdeki heykeller ve tarihi eserler tahribata uğratılmıştır. Günümüzde heykellerin birçoğu açık hava müzelerinde yer almaktadır.1981 yılında D. F. Vinnik,¹⁵⁵130 adet heykeli Cumhuriyet Müzelerine getirmiştir¹⁵⁶. Heykeller ilk bulundukları yerlerde olması tarihi araştırmalar açısından bizlere daha yararlı bilgiler vermektedir. Lakin bulundukları yerde heykelleri insanlar evlerinin bahçelerine, iş yerlerinin bahçelerine süs niyetinde taşımaktaydı. Sovyet döneminde arkeologlar araştırdıkları yerlerde bulunan heykelleri göz ardı etmemiştir. Lakin biriken veriler, Tanrı Dağlarındaki Orta çağ Köktürk heykelleri hakkındaki görüşlerin daha fazla analiz edilmesini gerektiriyordu. Her yazar kökenini, yayılma dönemini, anlamını analiz etmeye çalışmıştır ve heykelleri dönemine ve şekline göre sınıflandırmayı önermişlerdir.

A. N. Bernshtam, Kemin ve Isık Göl Bölgelerinde bulmuş olduğu heykelleri dönemine, karakteristik şekillerine göre sınıflandırmıştır.¹⁵⁷. YA. A. Şer, bilimsel çalışmalarını 1960'larda Tanrı Dağlarındaki Köktürk heykellerinin incelenmesine adanmış bir bilim adamı olarak tanınmaktadır. "*Kamennye izvayaniya Semirechya*" adlı kitabında Yedisu Bölgesindeki, 150 ye yakın heykeli sanatsal ve görünümü açısından inceleyerek gruplandırmıştır.¹⁵⁸.

Sağ elinde bir ant kadehi, sol elinde bir kılıç veya iki elinde bir adet ant kadehi tutan savaşçı görünümlü heykeller, sağ elinde ant kadehi tutan bir asker ve cinsiyeti belirlenmemiş olan heykeller, sadece insan yüzü veya kafası olan heykeller, kuş tutan

¹⁵⁴ Yılmaz, “Baba mı, balbal mı yoksa bediz mi?”, 211.

¹⁵⁵ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 68-88.

¹⁵⁶ D. F. Vinnik, *Istoriya izuçeniya kamennih...*175.

¹⁵⁷ Bernshtam, *Istoriko-arheologičeskie očerki Tsentralnogo Tyan-Şanya i Pamiro-Alaya*, 143-146.

¹⁵⁸ Bkz. YA. Sher, *Kamennye izvayaniya Semirech'ya* (Leningrad: 1966).

heykeller, iki eliyle bir ant kadehi tutan erkek heykelleri iki eliyle bir ant kadehi tutan kadın heykelleri olacak şekilde guruplara ayırmıştır¹⁵⁹.

V. P. Mokry, YA. Şer'in sınıflandırmasına eklemeler yaparak, üç yapraklı bir çiçek, bir ayna ve bir müzik aleti tutan çok nadir görülen heykelleri eklemiştir. Üç uçlu taç giyen heykelleri inceledi ve bunların aslında bir kadın imajını temsil ettiği sonucuna varmıştır¹⁶⁰. Günümüzde bu heykeller Umay ana heykelleri olarak bilinmektedir.¹⁶¹

Fotoğraf 2.5. (Burana Açık Hava Müzesi, Umay Heykeli, Ozan TURHAN Arşivi
27/10/2019)

D. F. Vinnik hayatının önemli bir bölümünü Köktürk heykellerine adanmıştır. Vinnik'in hesaplamalarına göre, heykellerin ilk olarak araştırılmaya başladığı günden itibaren toplamda 600 adet heykeli tescillemiş ve bilim âlemine sunmuştur. Köktürk heykellerinin çoğu Isık Göl, Çüy, Narın Bölgeleri'nde bulunmuştur. Alay, Kemen-Töbe ve Ala-Buka'da toplamda sadece 8 heykel tespit edilmiştir¹⁶². N. Omorov, Kırgızistan'ın kuzeyinde yer alan bazı Köktürk heykellerinin Budizm Dinin etkisini taşıdığı fikrini savunmaktadır¹⁶³.

¹⁵⁹ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 68-88.

¹⁶⁰ V. P. Mokrynin, "O jenskih kamennih izvayaniyah Tyan-Şanya i ikh etničeskoy prinadlejnosti", *Arheologičeskie pamyatniki Priussikkulya* (Frunze: 1986), 113-119.

¹⁶¹ Sher, *Kamennyye izvayaniya Semirech'ya*, 38.

¹⁶² D. F. Vinnik, *Istoriya izuçeniya kamennih...* 160-175.

¹⁶³ Omorov N. "Ob odnoy kamennoy skulpture iz Kara-Baltı," *Nekotorie voprosı arheologii i etnografii Kirgıztana* (Bişkek: KGU, 1991), 22-26.

Her toplumda olduğu gibi Köktürk heykellerinin de dekorasyon ve boyut açısından kendine has özellikleri mevcuttur. Tanrı Dağları ve çevresinde Tabaldiev tarafından bulunan Köktürk heykelleri hazırlanış amacına, zaman dilimine ve sonraki yıllara göre Y.A. Şer'in önerdiği tasnif sıralamasına uyulacak şekilde hazırlanmıştır¹⁶⁴. Farklı gruplara ait heykeller aynı yerde bulunabilir. Araştırma sırasında farklı gruplara ait heykeller arasındaki kronolojik farklılıkların belirlenmesi oldukça önemlidir. Oyulmuş nesneler (şapkalar, kaplar, süs eşyaları, kemerler, silahlar) ile kazılarda bulunan nesneler arasındaki benzerlikler genellikle dikkate alınmalıdır. Ancak bu şekilde karşılaştırmalı bir çalışma ortaya çıkar. Yeni keşfedilen her heykel yeni bilgi ve detaylar içerdiği görülmektedir¹⁶⁵.

Sonraki yıllarda Tekesay, Tanrı Dağlarındaki Kırgız-Türk "Manas" Üniversitesi'nin arkeolojik araştırmalarında bazı yeni özelliklere sahip Köktürk heykeli tespit edilmiştir. Bu heykel Isık Göl'ün Tura-Suu köyünde bulunmuş ve Alpaslan ÂŞIK tarafından makalesi yazılarak bilim âlemine aktarılmıştır¹⁶⁶.

Günlük hayatımızda kullanmış olduğumuz bazı ürünler yüzlerce yıldır farklı halkların geçimlerinde kullanılmaktadır. Örneğin, Koçkor Vadisi'nde bulunan bir heykelin yan tarafına beşgen bir çanta çizilmiş ve yüzeyine ateş resmi oyulmuştur. Kudum, XIII-XIV yüzyıllara ait bir mezarda, böyle bir çantanın içinde demir ve çakmaktaşı bulunmuştur¹⁶⁷. Heykellerin bir kısmı, Tabaldiev tarafından orijinal olarak yerleştirildikleri kurganlarla birlikte incelenmiştir¹⁶⁸. Dönemin belirlenmesinde heykellerin yerleştirilmiş olduğu kurgan kazısı sırasında bulunan objeler büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle heykellerin yaşını, hangi gruba ait olduğunu, daha önce mi yoksa daha sonra mı belirlemek, ancak heykellerin yerleştirildiği kurganın içerisinden elde edilen verilerin analizi yapılarak belirlenebilir¹⁶⁹.

Tanrı Dağlarında bulunan heykellerin çoğu erkek heykelidir. Kadın heykelleri nadiren bulunmaktadır. Kadın heykelleri meme başına benzeyen işaretten ve bıyık olmamasından ve kadın yüzünün görüntüsüne bakılarak tespit edebilmek mümkündür¹⁷⁰. Heykellerin

¹⁶⁴ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 68-88.

¹⁶⁵ Tabaldiev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 30-35.

¹⁶⁶ Aşık, "Yeni Bir Arkeolojik Buluntu: Tuura Suu Balbalı," 155-165.

¹⁶⁷ Tabaldiev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 61-70.

¹⁶⁸ Tabaldiev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 60-65.

¹⁶⁹ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 68-88.

¹⁷⁰ Tabaldiev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 60-68.

üzerine sadece baş ve yüz çizilse, sadece bıyık vb. nesneler çizilmez ise kadın mı erkek mi ayırt etmenin pek de mümkün olmadığı ileri sürülmektedir. Üç taçlı heykellerden oluşan özel bir grup vardır. Anlamları, cinsiyet belirleme konusu özellikle tartışmalıdır. Bugün Kırgızistan'da 30'dan fazla üç taçlı heykelin varlığı bilinmektedir¹⁷¹. Çoğunun nereden geldiği bilinmemektedir.

V. P. Mokrynin bir makalesinde, Kırgızistan'ın kuzey bölgelerinin bıyiksız ve silahsız, ancak yelpaze benzeri bir pelerin giymiş ve üç uçlu taç giymiş heykellerin Umay Ana'nın imajını temsil ettiği görüşündedir¹⁷². Urallarda bulunan üç uçlu taçlı erkek resimlerinin kamlara (şamanlara) ait olduğuna dair inançların mevcut olduğu görülmektedir.¹⁷³ Kazak bilim adamı S. Akhinzhanov, üç taçlı heykelleri anlatırken, az sayıda bulunan üç taçlı heykellerin kamların (şaman kadınların) tasviri olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmektedir.¹⁷⁴ Umay ana üç başlı taç ile yorumlanmaktadır. Muhtemelen, bu heykellerin iki anlamı mevcuttu: kadın vasıtasıyla ata ruhlarına dua etmek ve kadın şaman¹⁷⁵. Kimak-Kıpçak kabilesine ait gruplar tarafından Umay anaya dua edildiği bilinmektedir¹⁷⁶. Kazakistan'ın, Tyumen Müzesi'nde saklanan küçük bir kadın figürü ve Kudyrğa'dan bir resim dışında, bu tür heykeller Yedisu dışında hiçbir yerde bulunamadı. Yedisu bu tür heykelleri bulundurması özelliğiyle bilinmektedir¹⁷⁷. A. A. Çarikov'un oluşturmuş olduğu şemasına göre, Kiman ve Kıpçak anıtlarının dağıldığı alanda üç taçlı umay heykelleri bulunmamıştır. Ertesi yıl yapılan araştırmalara göre Balkhash'ın kuzey kesiminde üç taçlı Umay heykelleri bulunmuştur¹⁷⁸.

¹⁷¹ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 60-68.

¹⁷² Mokrynin, "O jenskih kamennih izvayaniyah Tyan-Shanya i ikh etniçeskoy prinadlejnosti", 113-116.

¹⁷³ G. V. Dlujevskaya, "Eşe raz o 'kudırginskoy valune'" *K voprosu ob ikonografii Umay u drevnih tyurkov, Tyurkologičeskiy sbornik 1974*, (Moskva: 1978), 230-237.

¹⁷⁴ S. M. Ahinjanov, "Ob etniçeskoy prinadlejnosti kamennih izvayaniy v «trehrogih» golovnih uborah iz Semireç`ya," *Arheologičeskie pamyatniki Kazahstana* (Alma-Ata: NK SSR.-1978), 79.

¹⁷⁵ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 60-68.

¹⁷⁶ Ahinjanov, "Ob etniçeskoy prinadlejnosti kamennih izvayaniy v «trehrogih» golovnih uborah iz Semireç`ya," 79-6.

¹⁷⁷ A. A. Çarikov, "O lokal`nih osobennostyah kamennih izvayaniy Priirtış`ya," SA, sayı. 2 (1979), 179-189.

¹⁷⁸ J. Kurmankulov, B.Ş. Janıbekov, "Kamennoe izvayanie şamanki v «trehrogom» golovnom ubore iz Severnogo Pribalhas`ya," *Margulanovskie çteniya. Tezisi*. (Petrovsk: 1992); L.N. Ermolenko "K probleme izvayaniy v «trehrogih» golovnih uborah," Vıp.1. *Kuzbassvuzizdat*. (Kemerovo: 1995), 54-55.

Tabaldiev Üç taçlı kadın heykellerinde Umay'ın tasvir edildiğini düşünmektedir¹⁷⁹. Süttutu-Bulak anıtında bulunan kemik üzerindeki resim belirlemektedir. Burada Köktürk boylarının sadece merhumun anılmasında değil, manevi kültürlerinin diğer alanlarında da sıradan bir kadın imajı olmayan heykellerinin önemi ve rolü vurgulanmaktadır. İki kemik levha üzerindeki resimlerin anlam olarak aynı olduğu düşünülürse, üç taçlı kadın, savaşan savaşçıların destekçisi olarak öne çıktığı saptanmaktadır¹⁸⁰.

Orta Çağ'da yaşamış insanların anıtları üzerinde yapılan araştırma sonuçlarına göre, Karahanlılar döneminde İslamiyet'in gelişile ölü için yapılan kurgan mezar geleneği ve heykel dikme töreni durdurulmuştur. Kazakistan'ın güney kesiminde ise durum farklı, 9.-12. yüzyıllarda ise tam tersine kadın heykellerinin sayısı %80 oranında artmış olduğu görülmektedir. Bu durumun Kimak-Kıpçak boylarının anıtsal heykel sanatının gelişmesiyle ilgili olduğu sanılmaktadır¹⁸¹. K. Baibosunov'un hazırladığı fotoğraf albümünde, Tanrı Dağlarının yanı sıra Köktürk dönemine özgü heykelleri ve nadiren görülen üç taçlı heykelleri görebiliriz. Özellikle, sonradan yaygınlaşan, iki eliyle birer bardak tutan çok sayıda oyulmuş heykel mevcuttur.¹⁸²

Kazakistan Coğrafyasında, Rusya'nın güneyinde ve Karadeniz'in Kuzeyinde heykellerin dikilmesine devam edilmesi, Kıpçak-Kimak-Polovets Bölgesinin İslam'ın etkisinde olmadığını göstermektedir. Kırgızistan ve Güney Kazakistan'daki heykellerin yaygın dağılımı, IX-XII. yüzyılın özelliği olduğu düşünülmektedir, ancak sayıları oldukça azdır¹⁸³.

IX-XII yüzyıllara ait heykeller, Köktürk dönemine ait heykellerden farklıdır. Örneğin, Kazakistan'ın güneyinde, yani Kazakistan ile Kırgızistan'ı ayıran Kırgız Ala-Too sırtının yamaçlarında, Merke Nehri'nin ovalarında, elliden fazla heykelin hiçbirinde kemer veya silah görülmemektedir. Bazıları iki eliyle bir kadeh tutarken tasvir edilmiştir. İlk olarak inceleyen E. A. Novgorodova'nın görüşüne göre bu anıtlar, Rusya'nın güneyindeki

¹⁷⁹ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 60-68.

¹⁸⁰ K. Ş. Tabaldiev, *Kurgany srednevekovi...* 60: 69-70.

¹⁸¹ Çarikov, "O lokal'nyh osobennostyah kamennykh izvayaniy Priirtış'ya," 179-189.

¹⁸² K. Baybosinov, "Jambıl T'irindegi tas mäsinder" *Kamennie izvayaniya Jambıl'skoy oblasti: Foto-albom*. (Almatı: 1996).

¹⁸³ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 60-68.

Köktürk heykelleri ve Polovtsyalıların kadın heykellerinin yapıldığı döneme tekabül ettiği düşünülmektedir¹⁸⁴.

A. M. Dosymbaeva, Merke Nehri'nin geçmiş olduğu yaylalarda Köktürklerin anıt komplekslerini başarıyla araştırmıştır. Araştırma sonuçlarıyla ilgili bir monografi kitabı yayınlamıştır. Araştırmaları sonucunda 31'i kadın olmak üzere toplam 64 heykel bulmuştur¹⁸⁵.

Son-Göl bölgesindeki Taş-Tulga'da Kırgız Ala-Toos'taki benzer şekheykellere ilde düz bir taş tepe üzerine yerleştirilmiş merhumun anıtı incelenmiştir. Aradaki fark, anıtın eski Türk dönemi kurganı gibi dört kare boyutunda olması ve kenarları taş levhalarla çerçevelenmemiş olmasıdır. Bize göre Tash-Tulga'daki anıt, Kırgız Ala-Too sırtındakilere benzer anıtların yelpazesini genişletti- L. N. Yermolenko'nun dediği gibi, "Kıpçak ikonografik" heykeller (iki eliyle bir kâse tutan vb.).¹⁸⁶

Koçkor vadisindeki Suttutu-Bulak mezarında bulunan bu görüşün nadir bir arkeolojik kanıtı var. Cenazenin konulduğu mezarın ağzı taş levhalarla kapatılmıştır. Levhalardan birinin tabutun ağzını kapatmak için kullanılan baş aşağı bir heykel olduğu ortaya çıktı. Ölen kişi, cenazeyi gömme geleneğine göre Müslüman ayinlerine göre gömülmüş ve yüzü batıya- Kible'ye bakacak şekilde yüzüstü yatırılmıştır¹⁸⁷. Mezarlığın iç ve dış yapısı II. binyılın ilk yarısı ve ortası için tipiktir. Bu örnek, İslam'ın gelişinden sonra heykellerin orijinal anlamının unutulduğunu göstermektedir. Daha sonra, merhumun anılmasıyla ilgisi kalmadı ve sadece tabutun ağzını kapatmak için bir taş olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

Bir başka arkeolojik bilgiye göre de Köktürkler Erken Demir Çağı'na özgü geyik taşı adı verilen taş sütunları heykel yapmak için kullanıldığı düşünülmektedir. Burana'daki Isık Göl, Narın ve Çüy'den getirilen bir heykelin bir yüzü, Köktürk dönemi heykel oymacılığının usullerine uygun olarak oyulmuştur¹⁸⁸. Bıyıklı bir adam tasvir edilmiştir. Boynun çevresinde üst üste dizilmiş süslemelerden oluşan bir çerçeve vardır. Arkaya 8-10 örgü saç çekilir. Taşın diğer yüzünde "geyik taşı"na özgü daire ve çizgiler yer

¹⁸⁴ Arheologičeskie istočniki. (Mskva: 1989), 152-154.

¹⁸⁵ A. M. Dosymbaeva Merke Sakralnaya zemlya tyurkov Jetisu. (Taraz: Senim, 2002), 51.

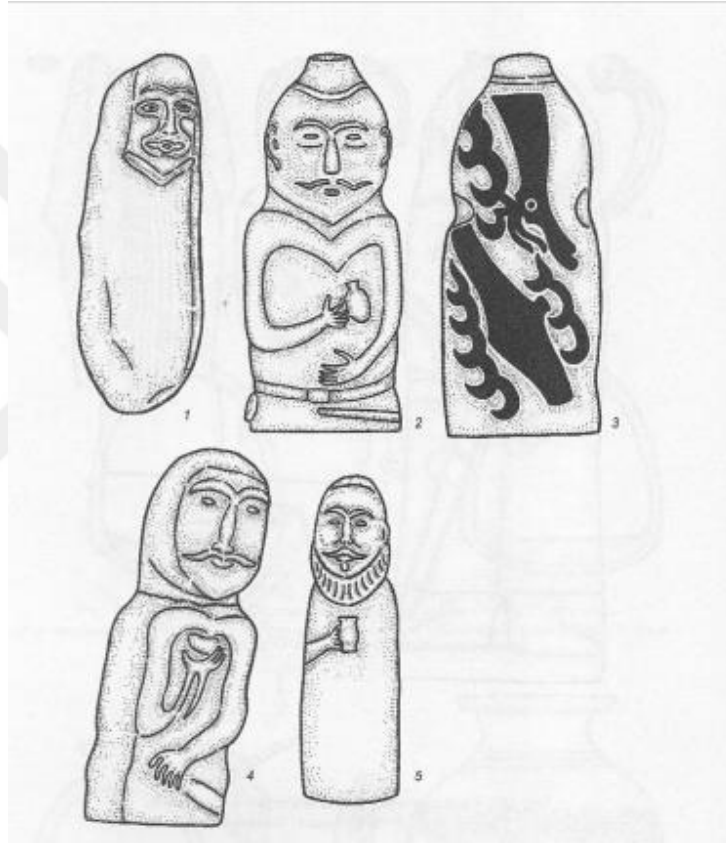
¹⁸⁶ L. N. Ermolenko, "Srednevekovie kamennie antropomorfne izvayaniya kazahskih stepey," *Avtoreferat diss.* (Kemerovo: KIN, 1991). 12.

¹⁸⁷ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 60-68.

¹⁸⁸ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 60-68.

almaktadır. Altta bir hançer ve diğer resimler çizilir. Bu veriler, ölü gömme-anma törenlerinde zamanın geçmesi ve bazı dışsal ve içsel eylemler nedeniyle meydana gelen değişiklikler sonucunda bir törenin unutulma ve yenilenme sürecini inceleme fırsatı sunmaktadır¹⁸⁹.

Tarihi yazılı kaynaklar, Köktürkler ile eski Kırgızlar arasında akraba olan giyim ve erkek saç stilleri gibi birçok benzerliğe dikkat çekmiştir¹⁹⁰. Kırgız ve Türk erkekleri benzer kıyafetler giyerler, kulaklarına küpe takarlar ve arkalarına 4-10 örgü saç takarlar.

Şekil 2.14. (Geyilki Taş¹⁹¹)

Bu işaretlere bakıldığında, bir orta çağ savaşçısının görünüşünü ve örgülü saçlarını taşların arasından hayal etmek mümkündür¹⁹².

¹⁸⁹ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 68-88.

¹⁹⁰ Biçurin, *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena*, 221-222.

¹⁹¹ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 268.

¹⁹² Tabaldiev, "Türklerin ve Kırgızların Orta Çağ Dönemi Arkeolojik Kaynakları", 159-164.

Fotoğraf 2.6. (Burana Açık Hava Müzesi, Saç Örgülü Heykrel, Ozan TURHAN Arşivi
27/10/2019)

Tanrı Dağları ve çevresinde yer alan heykellerin birçoğu Türgiş ve Köktürk Kağanlıkları döneminde yapıldığı ileri sürülmektedir. Çünkü Köktürkler bu coğrafyaya gelene kadar ki süreçte bu şekilde heykel yapma geleneğinin olmadığı bilinmektedir. Şer'in yapmış olduğu çalışmalarda belirtmiş olduğu fikirlerine bakacak olursak arkeolojik komplekslerde yer alan heykeller VIII. yy.dan ileriye gitmemektedir.¹⁹³ Batı Köktürk Kağanlığının ölü gömme adetlerinde diğer Köktürk Kağanlığı'na göre bazı değişiklikler mevcut olduğu görülmektedir. Örneğin ata ruhlarına dua etmede farklılıklar olduğu görülmektedir. Buna delil olarak şunu örnek verebiliriz; sadece erkek savaşçıları değil kadın savaşçıları da hatırlamak ve ruhlarını yâd etmek amacıyla kadınların da heykellerini yapmaya başlamışlardır. Tanrı Dağlarındaki heykellerde sağ koluyla ant kadehi vb. kaplar tutarken sol koluyla da kılıç ve hançer tutan erkek heykelleri görülmektedir. Bunların yanında her iki eliyle de bir eşya tutan kadın heykellerine de rastlamak mümkündür. Bunların yanında üç taçlı Umay Ana tasviri olan heykelleri de görmek mümkündür. Umay ana heykellerinin kam kadınlara ait olduğu düşünülmektedir.

¹⁹³ Y. A. Sher, *Kamennyye izvayaniya Semirech'ya* (Leningrad: 1966), 42-44.

Fotoğraf 2.7. (Umay Ana Heykeli, Kırgızistan Devlet Müzesi, Ozan TURHAN Arşivinden 20/10/2022)

Heykellerin estetik ideale uygunluğu, taş oyma ustasının mesleki becerisine bağlıydı. Büyük taşların çoğunda Köktürk heykellerinin en güzel örnekleri işlenmiştir. Ancak kabartma, taşın boyutuna bağlı olarak sınırlıydı. Bu nedenle, çoğu durumda, insan figürü düz kabartma olarak tasvir edilmiş ve sadece bir taraftan veya sadece üç taraftan bakıldığı zaman tam anlamıyla ne olduğu anlaşılacak şekilde tasvir edilmiştir.

Tanrı Dağları ve Yedisu Bölgesi'nde yer alan heykelleri Rus bilim insanı Şer tarafından araştırılmış ve belirli kategoriye sokularak bilim âlemine aktarılmıştı. Şer bu çalışmada heykellerin hangi döneme ve hangi kültüre ait olduğunu belirlenmesi gibi önemli konuları incelemiştir. Şer'in yapmış olduğu bu çalışmada heykellerin Köktürk dönemine ait olduğunu belirlemiştir. Heykellerin hangi döneme ve kültüre ait olduğunu anlamak için heykelleri üstündeki kıyafet şeklindeki oyma ve kabarmalar, ellerinde tutmuş oldukları ant kadehleri, kuşlar, kılıçlar, hançerler vb. eşyalara bakarak belirlenmektedir. Bu yöntem aracılığıyla kurganlardan ve diğer arkeolojik ve tarihi kaynaklardan elde edilmiş olan bilgiler karşılaştırılarak heykellerin hangi döneme ait olduğu belirlenmektedir. Şer'in görüşüne göre bu bölgede bulunan heykeller VI.-X. yy. arası döneme aittir. Yani Köktürk dönemine ait özellikler taşıdığı görülmektedir.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Sher, Kamennyye izvayaniya Semirech'ya, 38.

Bazı bilim adamları çok fazla bir dayanağı olmamasına rağmen heykellerin Köktürkler'in düşmanlarına ait olduğu fikrini öne sürmüştür. Bu coğrafyada yer alan heykellerin V.-VI. yy. yaşamış olan Soğdlar'a ait olduğunu bildirmektedir. Lakin bu görüş bir var sayımdan ileriye gidememiştir. Çünkü Soğdlar'da Köktürklerde olduğu gibi heykel yapma yani taş heykel yapma geleneği yoktur.¹⁹⁵

V.P. Mokrinin Tanrı Dağları ve çevresinde yer alan bazı kadın heykellerinin Oğuz guruplarına ait olabileceği görüşünü bilim âlemine sunmuştur.¹⁹⁶ Lakin bu görüş bilim âleminde çok fazla değer görmemiştir. Daha sonra yapmış olduğu bilimsel çalışmalarda heykellerin VI. ve IX. y.y ait olduğunu bildirmiştir.¹⁹⁷ Bunun yanında heykellerin üslup ve tarzı hakkında bilgiler vermektedir. Heykellerin yapımında kullanılan sanat işçiliğinin ve kalitenin çok başarılı olduğundan bahsetmektedir.¹⁹⁸ Heykellerin döneminin insanını çok iyi bir şekilde yansıtmakta olduğundan bahsetmektedir. Sonrasında, Kırgızistan'ın çeşitli bölgelerinde yeni tespit edilmiş olan heykeller Tabaldiev'in doktora tezinde incelenmiştir.¹⁹⁹ Kırgızistan'ın Isık Göl Bölgesinde tespit edilmiş olan "Tura-Suu Balbalı" Alpaslan Âşık tarafından bilim âlemine aktarılmıştır. Âşık, 2009 yılında Kan-Töbö'de keşfedilen heykelin Köktürk dönemine ait kadın bir savaşçıya ait olduğundan ve heykelin genel özelliklerinden bahsetmektedir.²⁰⁰

¹⁹⁵ L. I. Albaum, "Ob etničeskoy prinadlejnosti nekotorih 'balbalov'," KSIIMK, sayı. 80 (Moskva1960), 99.

¹⁹⁶ Istoriya Kirgizskoy SSR, 330.

¹⁹⁷ Mokrinin, "O jenskih kamennih izvayaniyah Tyan-Şanya i ikh etničeskoy prinadlejnosti", 110-120.

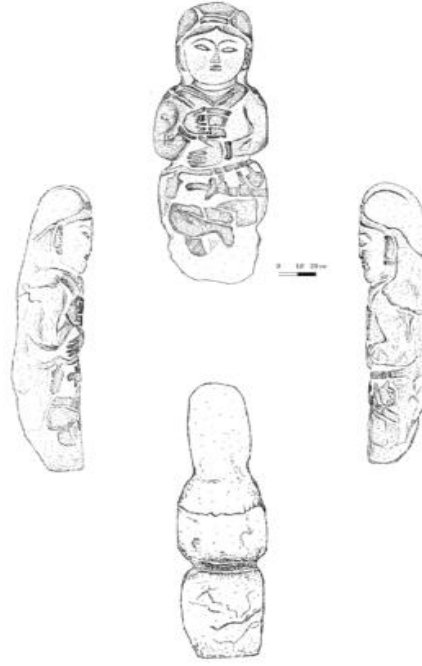
¹⁹⁸ Mokrinin, "O jenskih kamennih izvayaniyah Tyan-Şanya i ikh etničeskoy prinadlejnosti", 110-120.

¹⁹⁹ Tabaldiev, Kurganı srednevekovih köçevih plemen Tyan-Şanya, 61-70.

²⁰⁰ Tabaldiev, Kurganı srednevekovih köçevih plemen Tyan-Şanya, 61-66.

Fotoğraf 2.8. (“Tura-Suu Balbalı”, Ozan TURHAN arşivinden, 08/072021)

Resim: Tuura Suu Balbalı

Şekil 2.15. (Tura-Suu heykelinin detaylı görüntüsü²⁰¹)

Yaklaşık yüz yılı aşkın bir süreden bu yana Tanrı Dağları’ndaki heykeller ile ilgili çalışmalar devam etmektedir. Lakin genel anlamda incelendiği zaman bu çalışmaların

²⁰¹ Aşık, "Yeni Bir Arkeolojik Buluntu: Tuura Suu Balbalı", 165.

çoğunlukla heykellerin sınıflandırması, kronolojilerini, etno-kültürel bağlılıklarını ve kökenlerinin belirlemesini amaçlamaktadır. Heykelleri anıtsal, sanat anıtları olarak nitelendirerek kendi arasında stilistik ve ikonografik özelliklerinin analizinin yapılmasıyla sınırlandırılmaktadır. Lakin heykelleri daha da derinlemesine incelemek gerekmektedir. Bunlar tam olarak ne amaçla yapılmıştır? Kendi içerisinde ne gibi farklılıklar söz konusudur? Bu konular ancak disiplinler arası çalışmalar neticesinde gerçekleştirilecektir. Gelecek yıllarda etnograflar, tarihçiler ve arkeologlar bu konuda ortak çalışmalar yaparak alandaki bu eksikliği tamamlaması mümkün olabilir.

Tanrı Dağlarının Çüy Bölgesinin-Taş köyünde, üzerine yazıt yerleştirilen kaplumbağa şeklindeki taş-mamı bulunmuştur.²⁰² Buna benzer arkeolojik eserler genellikle Moğolistan Coğrafyasında karşımıza çıkmaktadır. Bilim adamları bu eserin birinci Köktürk Kağanlığı dönemine ait olduğunu düşünmektedir. Çünkü buna benzer başka bir eser bulunmamıştır. Bu eser günümüzde Kırgızistan Milli Devlet Müzesi'nde sergilenmektedir.

Fotoğraf 2.9. (Kırgızistan Devlet Müzesi, Ozan TURHAN Arşivinden 20/10/2022)

²⁰² A. I. Terenojkin, “Arheologičeskie razvedki po reke Çu v 1929 g.,” PIDO, sayı. 5-6 (Leningrad 1935) 146.

Fotoğraf 2.10. (Kırgızistan Devlet Müzesi, Yazıtın Kaplumbağa Şeklindeki Kasidesi, Ozan TURHAN 20/10/2022)

Tanrı Dağları ve çevresinde yer alan heykellerin birçoğu Türgiş ve Köktürk Kağanlıkları döneminde yapılmıştır. Çünkü Köktürkler bu coğrafyaya gelene kadar ki süreçte bu şekilde heykel yapma geleneğinin olmadığı bilinmektedir. Şer'in yapmış olduğu çalışmalarda belirtmiş olduğu fikirlerine bakacak olursak arkeolojik komplekslerde yer alan heykel taşlar VIII. y.y. ileriye gitmediği görülmektedir.²⁰³ Batı Köktürk Kağanlığı'nın ölü gömme adetlerinde diğer Köktürk Kağanlığı'na göre bazı değişiklikler mevcut olduğu görülmektedir. Örneğin ata ruhlarına dua etmede farklılıklar olduğu görülmektedir. Buna delil olarak şunu örnek verebiliriz; sadece erkek savaşçıları değil kadın savaşçıları da ağırlamak ve ruhlarını yâd etmek amacıyla kadınların da heykellerini yapmaya başlamışlardır. Tanrı Dağlarındaki heykeller da sağ koluyla ant kadehi vb. kaplar tutarken sol koluyla da kılıç ve hançer tutan erkek heykelleri görülmektedir. Bunların yanında her iki eliyle de bir eşya tutan kadın heykellerine de rastlamak mümkündür. Bunların yanında üç taçlı Umay ana tasviri olan heykelleri de görmek mümkündür. Umay ana heykellerin kam kadınlara ait olduğu düşünülmektedir²⁰⁴.

2.3. Kırgızistan'daki Köktürk Kaya Resimleri ve Oymaları

Türkistan Coğrafyası ve Kırgızistan'da konar-göçer Türk halklarının en yaygın sanat alanlarından biriside petroglifler yani kayaların üstüne çizmiş oldukları kaya resimleridir.

²⁰³ Sher, Kamennyje izvayaniya Semirech'ya, 38.

²⁰⁴ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 68-88.

Tanrı Dağları ve çevresinde yer alan kaya resim alanları genellikle tunç ve erken demir çağına ait resimlerdir. Kırgızistan coğrafyasında en bilenen kaya resim alanları Saymalı-Taş ve Çolponata kaya resim alanlarıdır. Berniştam Saymalı-Taşta yer alan bazı kaya resim alanlarını Hun ve Köktürk kaya resimleri olarak bölerek sınıflandırmıştır.²⁰⁵ Orta çağ Köktürk kaya resimleri Tbaldiv ve Soltabayev tarafından incelenmiştir.²⁰⁶ (manas üniversitesi sosyal bilimler dergisi) Kırgızistan’da en belirgin örnekleri Koçkor İlçesinin Köksay yazıtlarının bulunduğu coğrafyadır.

Fotağraf 2.11a.(Köksay Kaya Resimleri Ozan TURHAN Arşivinden, 25/072020)

Y. A. Şer Tanrı Dağları ve çevresindeki kaya resimi alanlarında incelemelerde bulunmuştur. Şer yapmış olduğu çalışmasında bu bölgede yer alan bazı kaya resimlerini Köktürklere ait olduğunu belirlemiş ve çalışmalarında bu kaya resimlerine de yer vermiştir. Onun görüşüne göre Köktürk dönemi kaya resimleri kendisinden önceki, dönemlere ait olan kaya resimlerinin üslubunu ve olay örgüsünü yitirmektedir. Köktürkler kendilerine has yöntemler ve üsluplar ile kaya resimleri çizmişlerdir.²⁰⁷ Arkeolog V. P. Mokrin, Tanrı Dağlarında yer alan bazı kaya üstü resimlerde yer alan dağ keçilerinin, avlanma sahnelerinin ve damgaların Köktürkler’e ait olabileceğini

²⁰⁵ Tabaldiev, *Kurganı srednevekovih koçevih plemen Tyan-Şanya*, 61-70.

²⁰⁶ Y. A. Şer, *Petroglifi Sredney i Tsentralnoy Azii* (Moskva: 1980), 120.

²⁰⁷ Şer, *Petroglifi Sredney i Tsentralnoy Azii*, 120.

savunmaktadır.²⁰⁸ A. N. Maryaşev ve A. E. Rogoşinskiy Yedisu Bölgesindeki Köktürk dönemine ait olan savaşçıların ve avcılarının çok figürlü kompozisyonlarında incelemelerde bulunmuşlardır.²⁰⁹ Kırgızistan'ın Talas İlının Calpırak-Taş Bölgesinde yer alan Ortaçağ Köktürk dönemine ait olduğu belirlenmiş olan kaya resimleri başka dönemlere ait kaya resimleriyle aynı pano üstünde yer almaktadır.²¹⁰ Bu da bizlere Saymalı-Taş örneğinde olduğu gibi sürekli olarak bu coğrafyada yaşamış olan Türk halkları tarafından kutsal kabul edilerek burada kaya resmi yapma geleneğinin devam ettirildiğini görülmektedir.

Şekil 2. 16. (Köktürk Dönemi Kaya Resimleri, Atlı Askerler ve Dağ Keçisi Çizimleri)

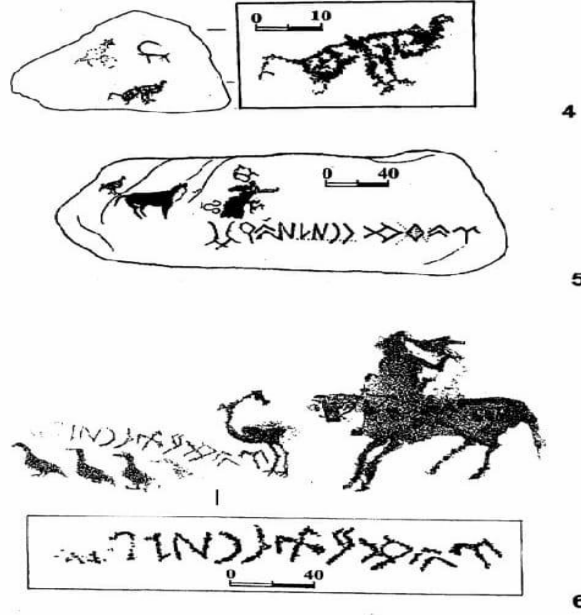
1998-2000 yıllarında Koçkor Vadisi'nin Kök-Say, Kalmak-Taş bölgelerinde K. Ş. Tabaldiyev ve O. A. Soltabaev Orta çağ Köktürk runik yazıları ve kaya resimleri keşfedilmiştir. Bu kaya resimlerinin Köktürkler'e ait olduğu runik yazılarla birlikte aynı kaya üstüne yapılmasından dolayı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Bu kaya resimleri ve runik yazıtlar bulunmuş olduğu konum itibarıyla çok önemlidir. Çünkü bu yazıtlara kadar, Tanrı Dağlarının iç bölgelerinde Köktürkçe yazıt keşfedilmemişti. Bunun yanında kaya resimleri de çizim üslubu ve büyüklüğü açısından dikkat çekmektedir. Çünkü bu bölgede daha önceki döneme ait olan kaya resimleri boyut ve çizim şekli bakımından farklılık göstermektedir. Köktürk döneminde çizilmiş olan kaya resimlerine bir bütün olarak baktığımızda, atlı savaşçıların, yaya savaşçıların,

²⁰⁸ Istoriya Kirgizskoy SSR, 330.

²⁰⁹ A. N. Maryaşev ve A.E. Rogojinskiy, *Naskalnie izobrajeniya v gorah Eşkiolmes* (Alma-Ata: 1991), 26-31.

²¹⁰ Y. A. Şer, O.S. Sovetova ve E. A. Miklaşeviç, "Issledovanie petroglifov Jaltırak-Taşa (Kırgızıya)," *Drevnee iskusstvo Azii. Petroglifi*. (Kemerovo: 1995), 37.

atların, kuşların çizimleri haricinde, bu dönemin kaya resimlerinin tematik ve hacimli olduğu sonucuna varılabilir. Bu kaya resmi panoları incelendiği zaman yaşanmış bir olayı canlandırmak amacıyla çizilmiş olduğu anlaşılmaktadır²¹¹.

Şekil 2. 17. (Köksay kaya resimleri ve runik yazıtlar²¹²)

Orta çağda Tanrı Dağları ve çevresinde yaşayan konar-göçer Köktürklerin seçkin ve önemli sanat eserleri arasında kemik ve tahtadan oyulmuş çok figürlü kompozisyonlar bulunmaktadır. Bu levhaların üstünde savaş sahneleri, av sahneleri ve günlük yaşama dair görseller bulunmaktadır.²¹³ Bu levhalar Türklerde sanat gelişmemiş diyenlere gösterilebilecek en özel örneklerden birisidir. Kemik ve ahşaptan yapılmış olan oyma levhalarda bitki desenleri ve geometrik çizimler bulunmaktadır. Bu çizim ve desenler de orta çağda hayatını idam ettirmekte olan Köktürklerin gündelik yaşamına dair bilgileri bizlere aktarmaktadır.²¹⁴

Orta çağ başlarında Tanrı Dağları ve Yesisu Bölgesinde yaşayan Köktürklerin sanat eserlerinde küçüğe olsa değişiklikler meydana geldiği görülmektedir. Bu gelişmede ve

²¹¹ Tabaldiev ve Soltobaev, "Koçkor Öroönündöğü Bayırkı Türk Runikalık Jazuuları," 278-292.

²¹² Tabaldiev, K. Ş. ve O. A. Soltobaev, "Runičeskie nadpisi v Koçkorskoj doline," *Jurnal Meerim*, sayı. 2. (1999): 36-37.

²¹³ Istoriya Kirgizskoy SSR. 263; Y.S. Hudyakov, K. Ş. Tabaldiev ve O. A. Soltobaev, "Mnogofigurnie kompozitsii na kostyanyh plastinah iz pamyatnika Suttuu-Bulak," *Novejšie arheologičeskie i etnografičeskie otkritiya v Sibiri* (Novosibirsk: 1996), 242-245.

²¹⁴ Istoriya Kirgizskoy SSR, 332.

değişliklerde Köktürk devleti içerisinde yaşamakta olan İrani halklarında etkisi olduğu görülmektedir.

Tanrı Dağları ve çevresinde yaşayan Köktürkler ataları olan Hunlardan kendilerine miras kalmış olan sanat tekniklerini geliştirerek yaşamış oldukları coğrafyada yaymışlardır. Bu gelişmelerden hareketle Türk kültürünün etkisini Türk'ün ayak basmış olduğu tüm topraklarda görmek mümkündür. Atalarımız gitmiş oldukları yerlerde yaşayan halkların kültüründen etkilendiği gibi kendi kültürünü de tarihin hiçbir safhasında kaybetmeden yaşatmaya devam ettikleri görülmektedir.

Köktürkler atalarından kendilerine miras kalmış olan sanat eserlerini geliştirmişler ve yeni sanat eserlerini bizlere miras olarak kaldırmıştır. Bu mirasın yanında taş işlemeciliği, oymacılık, metal işlemeciliği gibi zanaatları da geliştirmiş oldukları görülmektedir. Köktürkler oyma tekniğini kullanarak, ağaç, boynuz, tahta ve metal üzerine süs kompozisyonları oymak için keskin kesici aletler kullanarak kaliteli eserler yapma tekniğini geliştirmişlerdir. Köktürk döneminde çizilmiş olan kaya resimlerinde savaşçı askerlerin sayısının artmış olduğu görülmektedir. Karakterlerin etnografik özelliklerinin ve askeri silahlarının doğru bir şekilde tasvir edilmesine özel bir önem verilmiş olduğu daha önceden yapılan çizimlerle karşılaştırıldığı zaman net bir şekilde görülmektedir.

Taş-Töbö mevkinde I. Köktürk Kağanlığı döneminde çizildiği düşünülen kaya resimlerinde ay sahnesi çizilmiştir. Taş-Töbö, kaya resmi panosu bizlere petroglif sanatına özgü bir av sahnesini göstermektedir. Bir okçu kaçan bir geyiğe ok çekmek için diz çökmektedir. Belinde bir sudak asılı ve içinde oklar vardır. Yay, eğri bir çizgi olarak temsil edilmektedir. Avcının resmi orantısız ve bozuk bir şekilde çizilmiştir. Avlamak istediği geyiğin avcıya koşarak gelmekte olduğu görülmektedir. Geyik adama nazaran çok daha kaliteli bir şekilde çizilmiştir. Taş-Töbö kaya resimlerinin panosu olay örgüsünün seçiminde gelenekçilik ve antropomorfik karakterlerin tasvirinde şemstizim yöntemi kullanılarak çizilmiştir.²¹⁵

Arkeolog Prof. Dr. Kubatbek TABALDİEV, VII. ve VIII. y.y. Tanrı Dağları ve çevresinde yaşayan Köktürkler'in arkeolojik eserlerini araştırdığı sırada 1995 yılında Süttü-Bulak kurgan kazılarında kemiğin üstüne işlenmiş olan Köktürk çizimlerini bulmuştur.²¹⁶ Bir kadına ait kurgan açıldığında o kadının belinde bağlı olan kemerin içindeki çantada kemikten yapılmış olan plakalar bu iki plaka bulunmuştur²¹⁷.

²¹⁵ V.A. Mogilnikov, "Tyurki," *Stepi Evrazi v epohu srednivekovya* (Moskva: İNM, 1981), 53.

²¹⁶ YU. S. Hudyakov, K. Ş. Tabaldiev ve O. A. Soltobaev, *Mnogofigurnie kompozitsii...* 242.

²¹⁷ Tabaldiyev, *Kurgany srednevekovykh kochevykh plemen Tyan- Shanya*, 60-70.

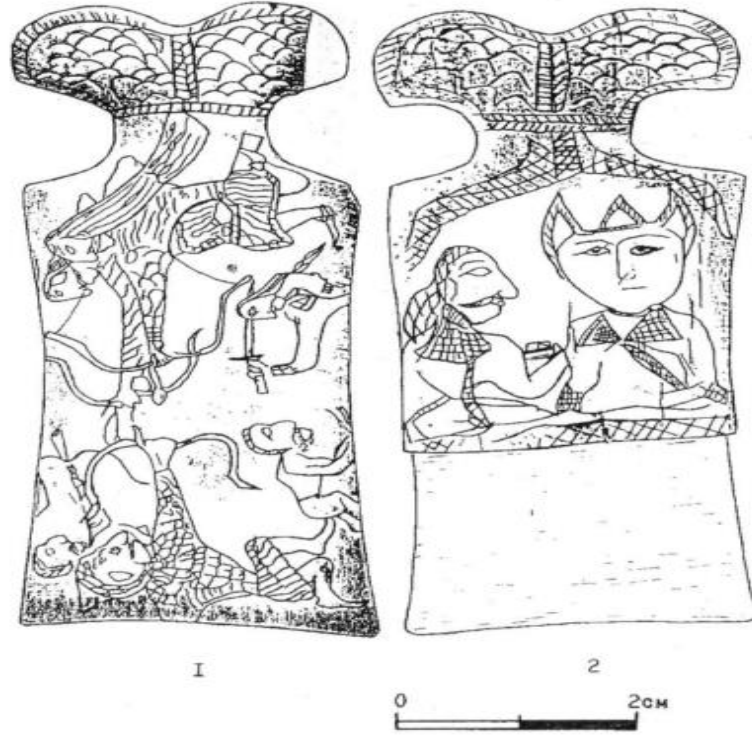
Şekil 2. 18. (Üstüne Çizimler Yapılan Levhalar²¹⁸)

Kemik plakalar dörtken şeklinde olup, üst kısmı balık kuyruğuna benzemektedir, yüzeyinde ise balık puluna benzeyen işlemler mevcuttur²¹⁹. Kemik plakanın yüzeyindeki resimler keskin bir aletle oyma tekniği kullanılarak çizilmiştir. Buna benzer plakalar, Altay Dağları'ndaki Uzun-dal mezarlığında bir atın yanına gömülü insan iskeletinin yanında bulunmuştur. D.G Savinov bunların iğne ile oyularak yapıldığı görüşünü savunmaktadır.²²⁰

²¹⁸ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 272.

²¹⁹ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 131.

²²⁰ D. G. “Savinov Drevnetyurkskie kurganı Uzun-tala,” *Arheologiya Severnoy Azii*. Novosibirsk, 1982. –S.107,111.

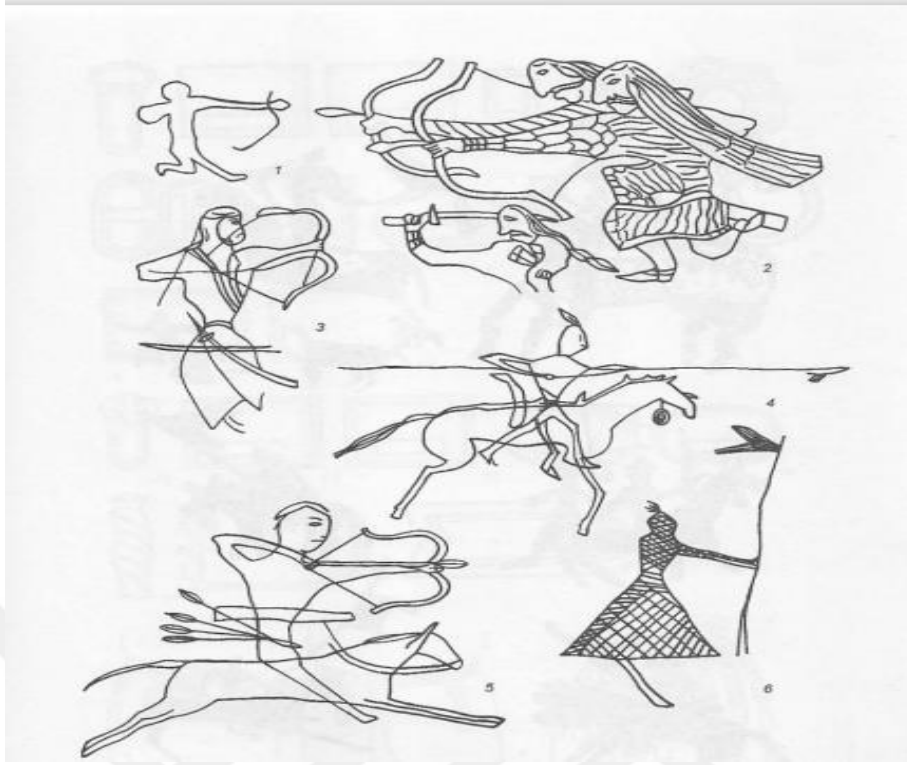

Şekil 2.19. (Çizimlerin Konturu Çıkarılmış Olan Levhalar²²¹)

Birinci plakanın üstündeki çizimde savaş sahnesi sergilenmektedir. Savaş alanında üçlü gruplar halinde savaşan altı asker tasvir edilmektedir. Sol taraftaki iki asker diz çökerek yay çekmektedir, üçüncüsü ise yerde yay çekmektedir. Savaşçıların saçları kısa, burunları büyük ve bıyıkları ince şekilde çizilmiştir. Savaşçılar dizlerine kadar gelen zırhlar giymiş olduğu görülmektedir. Ellerinde ise yay tutmaktadırlar. Plakanın sağ tarafında diz çökmüş ve ok atan iki asker son derece hünerli bir şekilde çizilmiştir, üçüncü asker sadece beline kadar çizilmiştir, elinde tutmuş olduğu kılıcını düşmana sallamaktadır. Tüm askerlerin saçları uzun, uzun ve iri bıyıkları, iri ama küçük burunları ve oval badem gözleri vardır. Savaşçılar diz boyuna gelecek uzunluktaki zırhları giyerek karşıdaki düşmana ok atmaktadır. Elinde kılıç tutan bir savaşçı yakalı, uzun kollu bir zırh giymektedir. Yakalı elbise giymeleri ve saçlarının uzun olması onların Köktürk olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir. Saçları alınlarına kadar ve kısa olan savaşçılar Köktürklerin düşmanı olarak tasvir edilir. Genel savaş sahnesi, plakanın uzun kenarı boyunca düzenlenmiştir²²².

²²¹ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 258.

²²² Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 130.

Şekil 2.20. (Levhalarındaki Çizimlerin Görüntüsü²²³)

İkinci levha diğer levhaya nazaran daha kısadır. Plakanın içindeki çizim etrafı kısa çizgiler çekilerek kontur içine alınmıştır. Konturun ön tarafında yer alan kısa çizgiler düz bir görünümde ve üsteki çubuk üç uçlu taç şekilli bir çubukla verilir ve sanki insanlar bir çadırın içine yerleştirilmiştir. Levhanın üstündeki başında Umay tacı olan kişi ön taraftan bakılınca net bir şekilde görülecek şekilde çizilmiştir. Sağ tarafta olan insanın; kafası ve yüzü yuvarlak, gözleri badem şeklinde, burunu düz ve ağzı küçüktür. Kafasına üç uçlu taç giymiştir. Giysileri üç gen yakalı ve işlemelidir. Burada yer alan iki kişi oturur pozisyonda çizilmiştir. Sol tarafta yer alan kişi yandan görülecek şekilde çizilmiştir. Uzun saçları, ince kaşları, badem gözleri, düz bir burnu ve uzun bir bıyığı vardır. Kare yakalı kıyafeti vardır ve önü kıvrımlı bir başlık takmaktadır. Elinde dar ağızlı küçük bir kâse tutmaktadır. Büyük ihtimalle bu kişinin tuttuğu kâse ant kadehidir. Resimde, geleneksel Köktürk kıyafetleri giymiş bir erkek ve bir kadın gösterilmektedir. Altay'daki Kudırge kurganında Tanrı Dağlarında ve YediSu'daki kadınlara ait olan heykelerde kadınlar üç uçlu taç giymektedir²²⁴. Batı Köktürklerinin karakteristik ve etnografik özelliklerinin kadın ve erkeklerin saç ve kıyafetleri üzerinden verildiğini söyleyebiliriz.

²²³ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 259.

²²⁴ L. N. Ermolenko, "K probleme izvayaniy v «trehrogih» uborah," *Naskalnoe iskusstvo Azii*, Vıp. I. (Kemerovo:1995) 54.

Arkeolog YU. S. Hudyakov'a göre birinci levhada savaş sahnesi sergilenmektedir. İkinci levhada yer alan resimdeyse huzurlu bir aile tablosu sergilenmektedir. Erkek savaştan gelmiş ve kadınına bağlılığını bildirerek içeceğini içmektedir.

Tabaldiev'in görüşüne göre her iki resimdeki sahnelerde birbiriyle yakından ilişkilidir. Birinci resimde Batı Köktürkler düşmanlarıyla savaşmaktadır. İkinci levhadaysa sadece mutlu bir aile tablosu değil, tüm Türk Halklarının ruhani yaşamında önemli bir yere sahip olan Umay Anaya tasvir edilmiştir.

Köktürk anılarından bizlere aktarılan ve tasvir edilen bilgilere göre avlanmak, askeri cesaret gösterisi şeklinde ifade edilirken aynı zamanda bir ibadet gibi anlatılmıştır. Zamandan bize kalan kadim Köktürk anıt mezar taşları ve üzerindeki başarıları, acıları pişmanlığı refahı ya da yaşamda rol veren önemli durumları ifade etmek ve kendilerinden sonrakilere ulaştırmak için bir nevi araç niteliği taşımaktadır²²⁵. Süt-Bulak kaya resmi plakaları Tepsey kaya resimlerinde olduğu gibi destan kahramanının yiğitliğini yücelten eserin icrası sırasında bir örnek teşkil edebileceği düşünülmektedir²²⁶.

Buraya çiyim taş bölgesinde yer alan kaya resimlerini de eklemek gerekir. Yedisu bölgesinde yer alan kaya resimlerinde atlı askerler ve piyadeler, okçular ve sancak taşıyan süvarilerin çizimleri mevcuttur²²⁷.

Şekil 2.21. (Köktürk Dönemi Kaya Resimleri²²⁸)

²²⁵ S. E. Malov, *Eniseyskaya pismennost tyurkov* (Leningrad: 1952), 11, 17, 26, 38, 43, 46, 48, 51, 55, 96.

²²⁶ M. P. Gryaznov, M. P. Zavituha, M. N. Komarova, S. S. Minyaev, M. N. Pšenitsina ve Y.S. Hudyakov, *Kompleks arheologičeskih pamyatnikov u gori Tepsey na Enisee* (Novosibirsk, 1979), 145.

²²⁷ A. N. Maryaşev ve A. E. Rogojinskiy, *Naskalnie izobraženiya v gorah Eşkiolmes* (Alma-Ata: Gılım 1991), 58.

²²⁸ Hudyakov ve Tabaldiev, *Drevnie tyurki na Tyan-Şane*, 260.

Güney Kazakistan'daki Eşkiölmös kaya resimlerinde, Köktürk dönemine ait insan ve hayvan figürleri oldukça şematik bir biçimde sunulmaktadır. Yedisu'nun Köktürk kaya resimlerinde, kayaların üzerine resim oyma tekniği devam etti. Eşkiölmes ve Koçkor'daki Oy-Cayloo'daki kaya resimleri oyma tekniği kullanılarak yapılmıştır.²²⁹

Şekil 2.22. (Yedisu Bölgesinde Yer Alan Kaya Resimi Çizimleri²³⁰)

2.4. Kırgızistan'daki Köktürkçe Yazıtlar

Köktürkçe runik yazıtları bulunmuş oldukları bölgelere göre değerlendirecek olursak Kırgızistan ve Kazakistan'da daha az olduğunu görürüz.²³¹ Kırgızistan Coğrafyasında daha az yazıt bulunmasının başlıca sebebi devletin merkezinin Mogolistan coğrafyası olduğu düşünülmektedir. Kırgızistan'da bulunan yazıtlar Orhun Vadisi'nde bulunan yazıtlara nazaran daha az bilgiler içermekle birlikte daha düzensiz bir şekilde neşredilmiş olduğu göze çarpmaktadır.

Günümüzde Kırgızistan'ın genelinde otuzdan fazla Köktürkçe yazılmış olan yazıt tespit edilmiş olduğu bilinmektedir²³². Bu yazıtlardan yaklaşık yirmi tanesi Talas Bölgesinde yer almaktadır. Diğerleri de Tanrı Dağlarının iç kısımlarında Narın İlinin Koçkor Vadisinin Köksay Mevkinde bulunmaktadır. Köksay coğrafyasında yer alan yazıtlar 1998 yılında Kubatbek Tabaldiev ve Oroz Soltabaev'in başkanlığını yürütmüş olduğu saha araştırması sonrasında tespit edilmiştir²³³.

²²⁹ A. N. Maryaşev, "Petroglifi Semireçya," *Zveri v kamne* (Novosibirsk: 1980), 50-140.

²³⁰ Maryaşev ve Rogojinskiy, *Naskalnie izobrajeniya v gorah Eşkiölmes*, 58.

²³¹ Rısbek Alimov, "Kırgızistan'da Yeni Bulunan Runik Harfli Eski Türk Yazıtları Hakkında Ön Bilgiler," *Belleten*, Cilt 48, Sayı. 2000 (1 Ocak 2001): 5-6.

²³² Çetin Cumagulov, "Göktürk harfli yazıtların Kırgızistan'daki araştırılması, muhafazası ve bugünkü durumu," *Belleten*, Cilt 48, Sayı. 2000 (1 Ocak 2001): 69-73.

²³³ K. Ş. Tabaldiev, "Novie drevnetyurkskie runičeskie nadpisi Koçkorskoj i Talasskoj dolin," *Trudi fakulteta istorii i regionovedeniya*, Vıp. 10, (Bişkek: 2002), 131-142; K.Ş. Tabaldiev ve R.

Şekil 2.23 (Talas yazıtının genel görünümü²³⁴)

Kırgızistan’da bulunan yazıtları neşredilmiş olduğu malzeme yönünden inceleyecek olursak; Talas Bölgesinde tespit edilmiş olan çubuk parçasıyla, Kırgızistan’ın Güneyinde tespit edilmiş olan keramik kaplar haricinde geriye kalan yazıtların neredeyse tamamı taş ve kayaların üstüne neşredilmiştir²³⁵. Talas Bölgesinde tespit edilmiş olan runik yazıtların yapılmış olduğu taşlar özellik bakımından şu şekildedir; on iki tanesi nehir yatağından ökartılmış olan yumuşak taşlar, on dört tanesinde kaya parçalarının üstüne neşredilmiş şekilde tespit edilmiştir²³⁶.

Kırgızistan’ın Narın ilinin Koçkor Vadisi’nde tespit edilmiş olan diğerlerine göre farklılık arz etmektedir. Yazıtlar tespit edildikleri coğrafya bakımından bir dağın eteğinde yer almaktadır. Bulunduğu yerde kaya resimleri, heykeller, kült alanları ve kurgan mezarlarda yer almaktadır. Bu yazıtlar biçim bakımından tek cümleden oluşmaktadırlar. Bir diğer özelliği ise harflerin büyüklüğü ve yapılış şeklidir. Harfler genel olarak 15-25 cm.

Alimov, “Bayırkı türktördün Talas jergesinde tabılğan janı estelikteri,” *Türk tsivilizatsiyası jana mamlekettik saltı* (Bişkek: 2004), 277-295.

²³⁴ Rısbek Alimov, “Talas Yazıtları: İşaret Kadrosuyla İlgili Bazı Düzenlemeler (2. Talas Yazıtları Örneğinde),” *Belleken*, Cilt 81, sayı. 292 (Ağustos 2017) : 140.

²³⁵ Çetin Cumagulov, *Epikrafiya Kirgizii*, III., (Furunze: 1983), 37.

²³⁶ Cumagulov, “Göktürk harfli yazıtların Kırgızistan’daki araştırılması, muhafazası ve bugünkü durumu,” 69-73.

büyüklüğündedir²³⁷. Yazıtlar kaya resimleriyle birlikte kayaların üstüne neşredilmiştir. Kolunda kuş tutan atlı avcı nın belinde de baltası vardır. Bir diğer resimde de hayvan sembolleri ve ok ve yay tutan bir avcı mevcuttur. Yazıtlar bu resimlerle aynı panolar üstüne neşredildiği görülmüştür²³⁸.

Şekil 2.24. (Köksay, elinde kuş olan atlı asker ve yazıtlar²³⁹)

²³⁷ Kubatbek Tabaldiev, "Oroz Soltobayev, Koçkor Öröbüdüğü Bayırkı Türk Runikalık Cazuuları," *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Bişkek 2001): 281-284.

²³⁸ Alimov, "Kırgızistan'da Yeni Bulunan Runik Harfli Eski Türk Yazıtları Hakkında Ön Bilgiler," 5-6.

²³⁹ Alimov, "Kırgızistan'da Yeni Bulunan Runik Harfli Eski Türk Yazıtları Hakkında Ön Bilgiler," 8.

Şekil 2. 26. (Kuru-Bayır Kaya Resmi ve Yazıt Aynı Pano Üstünde²⁴²)

²⁴² Cengiz Saltaolu, *Talas Yazıtları- Yeni Düzeltme ve Okuma Önerileri, (Ek: Kurubakayır II Yazıtı)* (Antalya: 2021), 64.

SONUÇ

Orta Asya Coğrafyasının Doğusunda bulunan Kırgızistan yüksek dağlar ve bozkırların bulunduğu bir ülkedir. Kırgızistan bulunmuş olduğu coğrafi konumu bakımından oldukça zengindir, yüksek dağlarla birlikte zengin su kaynakları ve ovalara da sahiptir. Bulunmuş olduğu konumu sebebiyle tarihin ilk çağlarından itibaren birçok medeniyete ve kavime ev sahipliği yapmıştır. Kırgızistan coğrafyasının, Köktürkler ve diğer toplumlar tarafından yaşam alanı olarak seçilmesinin en büyük sebebi hayvancılığa ve konar-göçer yaşam tarzına uygun geniş ve bereketli otlak alanlarına sahip olmasıdır.

Köktürkler, Kırgızistan'ın daha çok kuzey bölgelerinde yaygın olarak yaşamışlar ve bu bölgelerde eserler bırakmışlardır. Bu bölgeleri şu şekilde sıralaya biliriz: Narın, Issık Göl, Çüy ve Talas. Kırgızistan güney bölgelerinde de Köktürlere ait arkeolojik kaynakların varlığı bilinmektedir, lakin biz yapmış olduğumuz çalışmamızda bu dört vilayette daha çok Köktürk eserleri tespit ederek, tezimizde bunları detaylı bir şekilde sizlere aktarmaya gayret gösterdik.

Örneğin Narın Vilayetinin Koçkor İlçesi mikro kılıma özelliğine sahiptir. Bu özelliğinden dolayı kış aylarında diğer bölgelere nazaran çok az kar yağmaktadır, yağan karda rüzgârın etkisiyle hemen erimektedir. Bu sebepten dolayı kışın kurumuş ve sararmış olan mera alanlarında hayvanları kış aylarında da otlata bilme olanağı doğmaktadır. Bu sebepten dolayı Köktürkler kış aylarında bu bölgeyi kendilerine kışlak olarak seçmiş olduğu bilinmektedir. Bu bölgede Prof. Dr. Kubatbek Tabaldiev tarafından tespit edilen Köksay kompleks alanını bir örnek olarak ele alabiliriz. Bu alanda: kurganlar, yazıtlar, heykeller, anıtmezarlar ve kaya resimleri iç içe yer almaktadır.

Tarih sahnesine çıktıkları günden itibaren çok geniş coğrafyada yaşam gösteren Türkler, yaşamış olduğu coğrafyalarda yaşayan diğer halklarla, siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan her daim etkileşim halinde olmuşlardır. Gitmiş oldukları coğrafyalarda kendi kültürlerinin dinamik taşlarını korumuşlar ve bunun yanında diğer milletlerle de etkileşim içerisinde olmuşlardır. Bu etkileşimin izlerini günümüzde de görmek mümkündür. Türkler, tarihsel zaman içerisinde yaşamış oldukları coğrafyalarda kendi kültürel miraslarını bırakmışlardır.

Konar-göçer yaşam tarzı süren Köktürkler, Köktanrı dinine inanmaktaydı. Dini inançlarının getirmiş olduğu gereklilikten dolayı ölen kişiyle birlikte eşyalarını da

gömüyorlardı. Köktürkler ölen kişilerini gömmek için kurgan mezarlar inşa etmekteydi. İnşa etmiş oldukları bu mezarlar adeta bir ev niteliği taşımaktaydı. Köktürk kurganları kendi içerisinde çeşitlilik göstermekteydi. Lakin neredeyse tamamı ölülerini değerli eşyalarıyla ve atlarıyla birlikte gömmekteydi. Kurganların boyutu ve içerisine koyulan eşyalar ölen kişinin statüsüne ve maddi durumuna göre değişiklik göstermektedir.

Bu duruma örnek verecek olursak bir kurganda ölen kişinin yanına sadece atı varken bazı kurganlarda birden fazla at, süs eşyaları değerli zihniyet eşyaları da çıkabilir. Bu tarz zenginlik gösteren kurganlar genellikle döneminin liderleri ya da savaşçıları için inşa edilmektedir. Atbaşı, Koçkor, Sütbulak, Beştaş-koro vb. kurgan alanlarında açılmış olan Köktürk kurganlarını bu konuda örnek niteliğinde gösterebiliriz. Günümüzde Köktürk coğrafyasında yaşamakta olan Kırgızlar kurgan mezar, Tümülüs hazırlama geleneğini devam ettirdikleri görülmektedir.

Köktürkler ölen kişi için inşa etmiş oldukları kurganların ya da kült alanlarının yanına heykellerini de dikeyyorlardı. Yapılan arkeolojik kazılardan elde edilen veriler Köktürklerin sosyal, kültürel ve dini inançları hakkında birçok bilgi edinmemizi sağlamaktadır.

Ölen kişinin heykellerinin yapılmasındaki amaç; daha sonra kişiyi yâd etmek için yapılacak olan ritüeller için kişiyi betimlemesi ve atalar ruhuna olan bağlılıkla da gelişim göstermiştir. Bu heykellerin yapımı VI. y.y. da Köktürklerle başlamamıştır. Heykel geleneğinin kökleri daha da eskikere gitmektedir. Bu geleneğin ilk örnekleri İskitler döneminde ortaya çıkmıştır. Bu dönemdeki heykeller mehir adı verilen mitolojik unsurlar ile süslenmekteydi. Hun döneminde geyikli taşlara dönüşen bu gelenek Köktürkler döneminde insan çizimli heykellere dönüşmüştür. Heykellerde büyük komutan ve askerlerin çizilmesi Köktürklerin askerliğe vermiş oldukları önemi ve değeri göstermektedir.

Kırgızistan Coğrafyasında Köktürk heykelleri daha çok Narın, Issık Göl, Talas ve Çüy Bölgelerinde yer almaktadır. Oş, Jalala-abad ve batken bölgelerinde Köktürk heykelleri bu güne kadar toplamda 8 adet olarak belirlenmiştir. Bu sekiz adet heykelde Oş Vilayetinin, Alay Bölgesinde keşfedilmiştir. Heykeller günümüzde Burana açık hava müzesinde ve Kırgızistan Ulusal Devlet Müzesinin içerisinde ve bahçesinde sergilenmektedir. Bu heylleri bir araya toplayarak bu müzelere 1960'lı yıllarda Vinnik

tarafından getirilmiştir. Vinnik heykellerin çalınarak kaõırılmasının önüne geçebilmek amacıyla heykelleri bu alanlarda toplayarak sergilemeyi daha doğru bulmuştur. Bu heykellere en güzel örnek Issık Göl'ün Ton İlçesinin Tuura-Suu köyünde Prof. Dr. Alpaslan ÂŞIK tarafından tespit edilerek çizimi yapılarak, bilim âlemine tanıtımı yapılan “Tuura-Suu Heykeli” dir. Bu heykel örneğine pek fazla rastlanmayan cinsten bir heykeldir. Bu heykeli özel kılansa kadın bir savaşçuya ait olmasıdır.

Bu gelenek Köktürk devletinin yıkılmasıyla son bulmamıştır, aksine Kıpçaklar tarafından daha da geliştirilmiştir. XIII. y.y. kadar yaşatılmış olan geleneğin sona ermesinde İslam dinin büyük etkisi olmuştur.

Köktürklerin bir diğ er eserleri de yazıtlar ve kaya resimleri olmuştur. Konar-göçer bir hayat tarzı süren Köktürkler yazıyı geliştirerek yaşamış oldukları olayları yazıya aktarmışlardır. Yazılarını taşların, kayaların ve kemiklerin üstüne yazmışlardır. Onlardan bize miras olarak kalan yazıtlar günümüzde ana kaynak niteliği taşımaktadır. Çünkü bu yazıtlar dönemin insanları tarafından birinci elden yazılmıştır.

Kırgızistan Coğrafyasında Köktürk yazıtları genel olarak Issık Göl, Narın ve Talas Vilayetlerinde yer almaktadır. Bu yazıtların arasında bilim âleminde en çok yazı kaleme alınmış olanı Talas yazıtlarıdır. Bunun ardından ikinci olarak Köksay Yazıtları yer almaktadır. Talas ve Köksay yazıtlarının ortak özellikleri kayaların üstüne yazılmış olmaları ve yazılmış olduğu taşların yüzeyinde ekstra bir işçilik yapılmaksızın taşın uygun olan yüzüne yazının bedizci tarafından işlenmiş olmasıdır. Bir diğ er özelliğ iyse diğ er Köktürk yazıtlarına nazaran daha az bilgiler vermesi ve daha az metni tek kaya üzerinde bulundurmasıdır.

Köktürkçe yazıtların bulunduğu coğrafyalarda, Köktürk kaya resimlerine de rastlamak mümkündür. Koçkor'un Köksay kompleks alanında olduğu gibi. Köktürkler kayaların üstüne genel olarak savaş sahnelerini, av törenlerini ve damgalarını çizmişlerdir. Bu kaya resimleri bir nevi taş mektuplar niteliğ i taşımaktadırlar.

Köktürklerin bütün arkeolojik eserlerinin bir bütün şeklinde araştırılması ve karşılaştırmalı analiz tekniğ iyle incelenmesiyle onların tarihi ve kültürel yaşamı hakkında daha detaylı ve doğru bilgiye ulaşmamıza olanak sağlayacaktır. Çünkü Talas ve Koçkor örneklerinde görölmüş olduğu üzere kaya resimleri, yazıtlar, kurganlar ve heykeller aynı

yerde bütün bir kompleks olarak yer almaktadır. bu sebepten dolayı bu eserlerin toplu bir şekilde incelenmesi bizlere daha doğru ve detaylı bilgiler aktaracaktır.

KAYNAKLAR

Абетеков А.К. Археологические Памятники Кочевых Племен В Западной Части Чуйской Долины // Древняя И Раннесредневековая Культура Киргизстана. – Фрунзе, 1967.(Abetkov, A.K. “Arheologičeskie pamyatniki kočevih plemen v zapadnoy časti Čuyskoy dolini”, *Drevnyaya i rannesrednevekovaya kultura Kirgizstana*, editör P. N. Kojemyakov, 46-52. Frunze: İlim, 1967.)

Abramzon, M.S. *Kırgız cana Kırgıztan Tarihi Boyunca Tandalma Emgekter*. Bişkek: 1999.

Ahinjanov, S.M. “Ob etničeskoy prinadlejnosti kamennih izvayaniy v «trehrogih» golovnih uborah iz Semireç`ya,” *Arheologičeskie pamyatniki Kazahstana* (Alma-Ata: NK SSR.-1978), 79.

Акматов К. Петроглифы Орнока // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. – Бишкек, 2008. (Akmatov, K. “Petroglifi Ornoka,” *Materialı i issledovaniya po arheologii Kirgizstana*, 11-18. Bişkek: 2008.)

Albaum, L.I. “Ob etničeskoy prinadlejnosti nekotoryh ‘balbalov’,” *KSIIMK*, sayı. 80 (Moskva1960), 99.

Alimov, Rısbek. “Kırgızistan’da Yeni Bulunan Runik Harfli Eski Türk Yazıtları Hakkında Ön Bilgiler,” *Belleten*, Cilt 48, Sayı. 2000 (1 Ocak 2001): 5-6. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/45160/563810>.

Alimov, Rısbek. “Talas Yazıtları: İşaret Kadrosuyla İlgili Bazı Düzenlemeler (2. Talas Yazıtları Örneğinde),” *Belleten*, Cilt 81, sayı. 292 (Ağustos 2017) : 140. <https://dergipark.org.tr/en/pub/belleten/issue/33970/375477>.

Amanjолоv, A.S. *Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pisma*. Almatı: Mektep, 2003. <https://elib.kaznu.kz/app/voyager/books/1247/1526377627334.pdf>.

Anke, Bodo, Michail Moskaev, Oroz Soltobaev ve Kubatek Tabaldiev. “Ausgrabungen auf dem Graberfeld von Süttüü-Bulak. Rai. Kockor. Kyrgyzstan”. *Zeitschrift für archäologie Eurasians*, Band 3, 513-570. Berlin: Eurasia Antigua, 1997. [https://dep.manas.edu.kg/departments/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/departments/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile).

Anonim, "Kurgan Kültürü", *Anabritanica Genel Kültür Ansiklopedisi*, Cilt14 (İstanbul 1986-89), s.74.

Arheologicheskie istochniki. (Mskva: 1989), 152-154.

Аристов Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности // Живая старина. – СПб.: 1896. III-1. (Aristov, Nikolay Aleksandroviç. "Zametki ob etnicheskom sostave tyurkskikh plemen i narodnostey i svedeniya ob ikh chislennosti" Zhivaya starina, sayı. 1 (St. Petersburg 1896).)

Аскарлов А.А., Ионесов В.И. Жертвоприношения животных в погребальной практике оседлых земледельцев древней Бактрии // История материальной культуры Узбекистана. –Вып.25. .Ташкент, -1991. (Askarov A.A. ve V.I. Ionesov, "Jertvoprinoşeniya jivotnih v pogrebalnoy praktike osedlih zemledeltsev drevney Baktrii," Istoriya material'noy kul'turı Uzbekistana, Vıp. 25, (Taşkent, -1991), 22-32.)

Aslan, Harun. "SSCB Sonrası Kırgızistan'da Demografik ve Siyasi Durum." Yüksek Lisans Tezi, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Coğrafya Anabilim Dalı, 2015.

https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/122660/yokAcikBilim_10238347.pdf?sequence=-1&isAllowed=y

Aşık, Alparslan. "Yeni Bir Arkeolojik Buluntu: Tuura Suu Balbalı," Gazi Türkiyat, sayı. 12 (Bahar 2013): 155. <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-full-file/49905>

Bakirov, H. B. A. İ. İsayev ve A.O. Osmanov. *Geografiya Kırgızkoy Respubliki*. Bişkek: 2002.

Бартольд В.В. Киргизы. Исторический очерк. – Фрунзе, 1927. (Bartold, Vasiliy Vladimiroviç. Kirgizi. İstoriçeskiy oçerk. Frunze: 1927.)

Bartold, Vasiliy Vladimiroviç. Oчерk istorii Semirechya. Frunze: Kirgizgosizdat, 1943.

Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 гг. – СПб. : –1897. (Bartold, Vasiliy Vladimiroviç. Otchet o poyezdke v Srednyuyu Aziyu s nauchnoy tsel'yu 1893-1894 gg. St. Petersburg: 1897.)

Bayat, Fuzuli. Türk Mitolojisiinde Dağ Kültü, Folklor/ Edebiyat Dergisi, C.12, S.46, Ankara 2006, s.55.

https://turkoloji.cu.edu.tr/HALKBILIM/fuzuli_bayat_turk_mitolojisi_dag_kultu.pdf

Байбосынов К. Жамбыл \ыріндегі тас м=сіндер: Каменные изваяния Жамбыльской области: Фото-альбом. –Алматы: /нер, 1996. (Baybosinov, K. “Jambıl T`irindegi tas müsinder” *Kamennie izvayaniya Jambıl`skoy oblasti: Foto-albom.* (Almatı: 1996).)

Bernshtam, A.N. “Chuyskaya dolina”. MIA SSSR. 14: s..... Leningrad: 1950.

Bernshtam, A.N. “İstoriko-arkheologicheskiye ocherki Tsentral'nogo Tyan-Shanya i Pamiro-Alaya”. 26, Leningrad: MIA SSSR, 1952. <http://kronk.spb.ru/library/bernshatan-1952.htm>.

Biçurin, N.Y. *Sobranie svedeniy o narodah, obitavşih v Sredney Azii v drevnie vremena.* Leningrad: 1950.

Buyar, Cengiz. *Kırgızistan: Tarih-Toplum-Ekonomi-Siyaset.* Bışkek: 2017. https://www.academia.edu/41470185/K%C4%B1rg%C4%B1zistan_Tarih_Toplum_Ekonomi_Siyaset

Centralasia. “Topographical maps”. Son güncelleme 31 Mayıs, 2023. <https://kac.centralasia.kg/topographical-maps/>

Clauson, G. *An Etymological Dictionary of pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford Universty Press, 1972. <https://archive.org/details/etymologicaldict0000clau/page/n5/mode/2up>

Clauson, G. ve E. Tryjarski, The inscription at Ikhe Khushotu, Rocznik Orjentalistyczny,

Cumagulov, Çetin. “Göktürk harfli yazıtların Kırgızistan’daki araştırılması, muhafazası ve bugünkü durumu,” *Belleten*, Cilt 48, Sayı. 2000 (1 Ocak 2001): 69-73.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/belleten/issue/45160/563876>

Cumagulov, Çetin. *Epikrafiya Kirgizii*. III., Frunze: 1983.

Чариков А.А. О локальных особенностях... -С.179-189 (Çarikov, A.A. “O lokal`nıh osobennostyah kamennıh izvayaniy Priirtıış`ya,” SA, sayı. 2 (1979), 179-189.)

Dlujnevskaya, G.V. “Eşe raz o ‘kudırgınskom valune’” *K voprosu ob ikonografii Umay u drevnih tyurkov*, *Tyurkologičeskiy sbornik 1974*, (Moskva: 1978), 230-237.

Dosımbaeva, A.M. *Merke Sakralnaya zemlya tyurkov Jetısu*. Taraz: Senim, 2002.

Durmuş, İlhami. *İskitler*. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/837032>

Dyuşeev, B.A. *Pamyat Tyan-Şanya (İstoričeskie očerki o pamyatnikah Kirgizstana XVIII-XIX vv.)*. Frunze: Mektep, 1986.

Ermolenko, L.N. “K probleme izvayaniy v «trehrogih» uborah,” *Naskalnoe iskusstvo Azii*, Vıp. I. 54. Kemerovo:1995.

Ermolenko, L.N. “Srednevekovıe kamennıe antropomorfne izvayaniya kazahskih stepy,” *Avtoreferat diss.* (Kemerovo: KIN, 1991). 12.

Etničeskoy istorii kirgızskogo naroda. Frunze: Ilim, 1989.

Goryačeva, V.D. *Gorod zolotogo verblyuda*. Frunze: 1988.

Gryaznov, M.P., M.P. Zavıtuhina, M.N. Komarova, S.S. Minyaev, M.N. Pşenitsina ve Y.S. Hudıakov, *Kompleks arheologičeskih pamyatnikov u gori Tepsey na Enisee*, 145. Novosibirsk: 1979.

Gürbüz, Yunus E. “Orta Asya’nın Ortasında Bir Ada: Kırgızistan”, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Süreli Sayı. 15 (2011): 419-447.
<https://orasam.manas.edu.kg/makale/Orta%20Asya%E2%80%99nin%20Ortasında%20bir%20Ada-%20Kırgızistan.pdf>

Hudyakov Y.S., K.Ş. Tabaldiev ve O.A. Soltobaev. “Novie nahodki predmetov izobrazitel'nogo iskusstva drevnih tyurkov na Tyan-Şane,” *Rossiyskaya arheologiya* (Moskva, 1997): 142-147.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Худяков Ю.С. . Памятники культуры древних тюрок в Восточном Туркестане // Кыргыз: этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. –Бишкек, 1995. (Hudyakov, Y.S “Pamyatniki kulturi drevnih tyurok v Vostočnom Turkestane”. *Kırgızı: etnogenetiçeskie i etnokul'turnie protsessı v drevnosti i srednevekovye v Tsentralnoy Azii*, 12-14. Bişkek: 1995.)

Худяков Ю.С. . Распространение культуры в Восточном Туркестане (по материалам экспедиции ЮНЕСКО по Шелковому пути на территории КНР в 1990 г.) // Взаимодействие кочевых и оседлых культур на Великом Шелковом пути. – Алма-Ата, 1991. (Hudyakov, Y.S. “Rasprostranenie kulturi v Vostočnom Turkestane (po materialm ekspeditsii UNESCO po Şelkovomu puti na territorii KNR v 1990 g.)”. *Vzaimodeystvie kočevih i osedlih kultur na Velikom Şelkovom puti*, 105-106. Alma-Ata: 1991.)

Худяков Ю.С. . Средневековая торовтика Восточного Туркестана // Проблемы художественного литья Сибири и Урала эпохи железа. – Омск, 1990. (Hudyakov, Y.S. “Srednevekovaya torevtika Vostočnog Turkestana”. *Problemy hudojestvennogo litya Sibiri i Urala epohi jeleza*, 19-21. Omsk: 1990.)

Hudyakov, Y.S. *Kırgızı na prostorah Azii*. Bişkek: 1995.

Hudyakov, Y.S. ve K.Ş. Tabaldiev. *Drevnie tyurki na Tyan-Şane* (Novosibirsk: Izdatelstvo Instituta arheologii i etnografii SO RAN, 2009), 10-35.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Hudyakov, Y.S. ve K.Ş. Tabaldiev. “Kurganı mogilnika Ala-Mışık”, *Yetnokulturnie protsessı v Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii v I-P tys. n.e.* 112-128. Kemerovo: 1994.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Hudyakov, Y.S. ve K.Ş. Tabaldiev. “Novıe pamyatniki drevnih tyurkov na Tyan-Şane: Problemy sohraneniya”. *Ispolzovaniya i izuçeniya pamyatnikov arheologii Altaya*, 89-90. Gorno-Altaysk: 1992.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Hudyakov, Y.S., K.Ş. Tabaldiev ve O.A. Soltobaev. “Kompleks pamyatnikov s runičeskimi nadpisyami v mestnosti Kok-Say v Koçkorskoy doline na Tyan-Şane,” *Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii*, sayı. 3 (Kasım 2002): 124-132.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Hudyakov, Y.S., K.Ş. Tabaldiev ve O.A. Soltobaev, “Novıe nahodki lukov i strel v srednevekovih pamyatnikah Koçkorskoy dolini”, *Hasanovskie çteniya* (Bişkek: 1994), 94-96.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Hudyakov, Y.S., K.Ş. Tabaldiev ve O.A. Soltobaev, “Sravnitelnyy analiz kompleksov voorujeniya zapadnih i vostočnih tyurok”, *Voennaya arheologiya, Orujie i voennoe delo v istoričeskoj i sotsial'noy perspective, Materialı Mejdunarodnoy konferentsii 2-5 sentyabrya* 1998 g. (St. Petersburg, 1998), 296-298.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Hudyakov, Y.S., K.Ş. Tabaldiev ve O.A. Soltobaev, “Novie nahodki predmetov izobrazitel'nogo iskusstva drevnih tyurkov na Tyan-Şane,” *Rossiyskaya arheologiya* (Moskva,1997), 142-147.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Hudyakov, Y.S., K.Ş. Tabaldiev ve O.A. Soltobaev. “Mnogofigurnie kompozitsii na kostyanyh platinah iz pamyatnika Suttuu-Bulak,” *Noveyşie arheologičeskie i etnografičeskie otkritiya v Sibiri*, 242-245. Novosibirsk: 1996.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Hudyakov, Y.S., K.Ş. Tabaldiev, B. Anke, H. Guş ve O.A. Soltobaev, “Arheologičeskie issledovaniya na Tyan-Şane”. *Obozrenie rezultatov polevyh i laboratornyh issledovaniy arheologov i etnografov Sibiri i Dalnego Vostoka v 1994-1996 godah*, 189-190. Novosibirsk: NGU, 2000.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Istoriya Kirgizskoy SSR. T.1. Frunze: 1968.

Istoriya Kirgizskoy SSR. T.1. Frunze: 1984.

Its, R.F. “O kamennyh izvayaniyah v Sintszyane” *Sovetskaya Etnografiya*, s. 2 (Mart-April 1958): 100-103.

İnan, Abdülkadir. Tarihte ve Bugün Şamanizm Ve Araştırmalar, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1995, s.49. <https://www.muharrembalci.com/kitaplika/49.pdf>

Tabaldiev, K.Ş., R. Bozer ve M.I. Moskalev, “Arheologičeskie issledovaniya v Alayskoy doline” *Oş i Fergana: arheologiya, novoe vremya, kulturogenez, etnogenez*, Vıp. 4. 87-93. Bişkek: 2000.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Karaev, O. *Arabo-persidskie istočniki o tyurkskih narodah*. Frunze: 1973.

Karaev, O. *Arabskie i persidskie istočniki IX-XII vv. o kirgizah i Kirgizii*. Frunze, 1968.

Karaev, O.K. ve M.O. Kojobekov, “O pereselenii eniseyskih kirgizov na Tyan-Şan,” *Voprosi etničeskoj istorii kirgizskogo naroda*. 41-66. Frunze: Ilim, 1989.

Karataş, Oktay. “Prehistorik Dönemde Isık-Göl ve Çevresi.” Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2022.

Karluk, Sadık R. “Küresel Krizin Kırgızistan Ekonomisine Etkisi ve Türkiye Kırgızistan Ekonomik İlişkilerindeki Gelişmeler,” *International Conference On Eurasian Economies*, Sayı. 1, (2011): 49.

Kastane. G.A. *Nadgrobnie soorujeniya kirgizskih stepey* (Orenburg: 1911).

Kızlasov, I.L. “Runičeskie alfavitı Sredney Azii”. *Iz istorii i arheologii drevnego Tyan-Şanya*, 142-152. Bişkek: 1995.

Kibirov, A.K. “Arkheologičeskiye raboty v Tsentral'nom Tyan-Shane”. TKAEE. T.II:139-154. Moskva: AN SSSR, 1959.

Kibirov, A.K. “Pogrebeniye iz Ichke-Zhylga: Kyrgyzy: etnogeneticheskiye i etnokul'turnyye protsessy v drevnosti i srednevekov'ye v Tsentral'noy Azii”. *Tezisy mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii posvyashchennoy 1000-letiyu eposa «Manas»*, 22-24 sentyabrya 1994, 43-44. Bishkek: 1995.

Kiselev, S.V. *Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri* (Leningrad: 1949), 342.

Klyashtornyy, S.G., A.M. Mokeyev ve V.P. Mokrynin “Osnovnyye etapy etnogeneza kirgizskogo naroda,” *Tyurkologiya-88*, 42-44. Frunze:1988.

Klyashorniy, S.G. "Novie otkritiya drevnetyurkskih runicheskikh nadpisey na Tsentralnom Tyan-Shane," *Izvestiya NAN KR*, sayı. 1-2 (2001): 68-73.

Klyashorniy, S.G. *Drevnetyurkskie runicheskije pamyatniki kak istochnik po istorii Sredney Azii*. Moskva: 1964.

Klyashorniy, S.P. "Runicheskije nadpisi Talasa (problemı datirovki i topografii)," *Iz istorii i arheologii drevnego Tyan-Shanya*, 154-159. Bişkek: 1995.

Kojobekov, M.Ç. "Algaçkı orto kılımdar mezigilindegi kırıgızdardın etno-sayasiy tarihının maseleleri," Kırıgızı etnogenetiçeskie i etnokulturnıe protsessı v drevnosti i srednevekovıe v Tsentralnoy Azii. Materialı Mejdunarodnoy nauçnoy konferentsii, posvyaşennoy 1000-letiyu eposa «Manas», 22-24 sentyabrya 1994 g., (*Bişkek, 1996*), 58-63.

Kojomberdiev, I. ve Y.S. Hudyakov, "Kollektsiya srednevekovogo orujıya s territorii Kırıgızstana". *Iz istorii arheologii drevnego Tyan-Shanya*, 110-119. Bişkek: İlim, 1995.

Kojomberdiev, I. ve Y.S. Hudyakov, "Rekonstruktsiya drevnetyurkskogo pantsirya iz pamyatnika Sarı-Djon". *Informatsionnyy byulleten MAIKTSA*, Vıp. 17, 49-52. Moskva: 1990.

Kojomberdiev, I.K., Mokrinin, V.P., ve Abetekov, A.K Teke-Taş: Ketmen-Tyube. Frunze: 1975.

Kolçenko, V.A. ve F.G. Rott. "Avariynıe rabotı na mogilnike Karool-dëbë v 2003 g.," *Materialı i issledovaniya po arheologii Kırıgızstana*, Vıp. 2. 21-35. Bişkek: İlim, 2007.

Kubarev, V.D. *Drevnetyurkskie izvayaniya Altaya* (Novosibirsk: Nauka.1984), 47: D.G. Savinov, "Drevnetyurkskie izvayaniya Uzuntalskoy stepi," *Istoriçeskaya etnografiya: traditsii i sovremennost. Mejevuzovskiy sbornik* (Leningrad: 1983), 157.

Kurmankulov, J. ve B.Ş. Janibekov, "Kamennoe izvayanie şamanki v «trehrogom» golovnom ubore iz Severnogo Pribalhaş`ya," *Margulanovskie çteniya. Tezisi*. Petropavlovsk: 1992.

Ermolenko, L.N. "K probleme izvayaniy v «trehrogih» golovnih uborah," Vıp.1. *Kuzbassvuzizdat*. 54-55. Kemerovo: 1995.

- Kyuner, N.V. Kitayskiye izvestiya o narodakh Yuzhnoy Sibiri: Tsentral'noy Azii i Dalnego Vostoka. Moskva: 1961.
- Lunin, B.V. "Iz russkogo vostokovedeniya ve arheologii v Turkestane," *Turkestanskiy krujok lyubiteley arheologii (1895-1917 gr.)*, (Taškent: 1958), 194-195..
- Malov, S.E. *Eniseyskaya pismennost tyurkov*. Leningrad: 1952.
- Malov, S.E. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti Mongolii i Kirgizii*. Leningrad: 1959.
- Mandelštam, A.M. "Harakteristika tyurok IX v. v «poslanii Fathu b. Hakanu» al-Djahiza," Trudi Instituta istorii, arheologii i etnografii, (Alma-Ata 1956), 231-232.
- Maryaşev, A.N. "Petroglifi Semireçya," *Zveri v kamne*, 50-140. Novosibirsk: 1980.
- Maryaşev, A.N. ve A.E. Rogojinskiy, *Naskalnie izobrajeniya v gorah Eşkiolmes*. Alma-Ata: 1991.
- Masson, Mikhail Evgenevich. "K istorii otkrytiya drevneturetskikh runicheskikh nadpisey v Sredney Azii," *Materialy Uzkomstarisa* 6-7, (Leningrad 1936):
- Memiş, Ekrem. *Atlı Kavimler Medeniyeti İskitler'in Tarihi*. 3. Basım Ankara: 2012.
- Mogilnikov, V.A. "Tyurki," *Stepi Evrazi v epohu srednivekovya*. 53. Moskva: İNM, 1981
- Mokeev, A.M. "K voprosu ob etniçeskikh svyazyah kirgizov i karlukov," *Manas Universiteti Koomduk ilimler jurnah*, sayı. 1 (Bişkek 2001): 1-11.
- Mokrınin V.P. "O jenskih kamennih izvayaniyah Tyan-Şanya i ikh etniçeskoy prinadlejnosti", *Arheologičeskie pamyatniki Priissikkulya*, 113-119. Frunze: 1986.
- Mokrınin, V.P. *Po sledam prošlogo (naučno-populyarniy oçerk)*. Frunze: 1986.
- Mokrınin, V.P. "Belovodskiy nekropol". *Pamyatniki Kirgizstana*. 6: 51-53. Frunze: Kirgizstan, 1982.
- Mokrınin, V.P. ve Gavryuşenko, P.P. "Drevnetyurkskie pamyatniki dolin rek Ton", *Arheologičeskie pamyatniki Priissikkulya*, ed. P.N. Kojemyako ve D.F. Vinnika, 103-106. Frunze: İlim 1975.

Moldobaev, I.B. *Yepos «Manas» kak istočnik izučeniya duhovnoy kultury kirgizskogo naroda*. Frunze: Ilim. 1989.

Moskalev, M.I. ve O.A. Soltobaev, “Kamennye izvayaniya Koşoy-Korgonskogo muzeya,” *Materialy i issledovaniya po arheologii Kirgızstana*, 31-33. Bişkek: 2008.

Mustafayev, E.M. ve V.G. Şçerbinin (Haz.), *Rusça-Türkçe Sözlük* (Tıpkı Basım) İstanbul: 1989.

Mustafin, V. A. “Kamenniya Babı,” *Turkestanskije Vedemosti* (Taşkent: Turkestanskogo Krujka Lyubiteley Arheologii, 1898), 17.

Nadelyaev, V.M. D.M. Nasilov, E.R. Tenişev ve A.M. Şçerbak, *Drevnetyurkskiy Slovar*. Leningrad: 1969.

Nesterov, S.P. *Kon v kul`tah tyurkoyazıcnıh plemen Tsentral`noy Azii v epohu srednevekovya*, Novosibirsk: Nauka. 1980.

Omorov, N. “Ob odnoy kamennoy skulpture iz Kara-Baltı,” *Nekotorie voprosı arheologii i etnografii Kirgızstana* (Bişkek: KGU, 1991), 22-26.

Osmanov, Ö. J. *Kirgızistan Tarihi (Bayırkı doordon azırkı mezgile çeyin)*. Bişkek: 2014.

Petrov, K.I. *Oçerk proisxojdeniya kirgizskogo naroda*. Frunze: 1963.

Potapov A.P. “Kon v verovaniyah i epose Sayano-Altaya,” *Folklor i etnografiya. Svyaz folklorı s drevnimi predstavleniyami i obryadami* (Leningrad: 1977), 172.

Pulan, Soner. “Yedi Su, Tanrı Dağları Ve Sincan Bölgesindeki Göktürk Heykelleri Üzerine Yapılan Araştırmalar.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kirgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, 2013.
<http://manasbis.manas.edu.kg/thesis/index.php?r=site/wpm&lang=tr&m=mezun&dm=magistr&ins=sbe&ThesisAll sort=Thesis tr.desc>

Saltaolu, Cengiz. *Talas Yazıtları- Yeni Düzeltme ve Okuma Önerileri (Ek: Kurubakayır II Yazıtı)*. Antalya: 2021.
https://www.academia.edu/49008298/Talas_Yaz%C4%B1tlar%C4%B1_Yeni_D%C3%BCzeltme_ve_Okuma_%C3%96nerileri_Ek_Kurubakay%C4%B1r_II_Yaz%C4%B1t%C4%B1

Savinov, D.G. "Drevnetyurkskie kurganı Uzun-tala," *Arheologiya Severnoy Azii*. Novosibirsk, 1982. –S.107,111.

Savinov, D.G. *Narodı Yujnoy Sibiri v drevnetyurkskuyu epohu*. Leningrad: 1984.

Savinov, D.G. ve S.G. Klyāstornıy. *Stepnie imperii Evrazii*. St. Petersburg: 1994.

Шер Я.А. Памятники алтайско-орхонских тюрков на Тянь-Шане // СА. –1963. (Sher, Y.A. "Pamyatniki altaysko-orkhonskikh tyurkov na Tyan-Shane," *Sovetskaya arheologiya*, sayı. 1 (St. Petersburg: 1963): 158-165.)

Шер Я.А. Погребение с конем в Чуйской долине // СА. –1961. (Sher, Y.A. "Pogrebeniye s konem v Chuyskoy doline," *Sovetskaya arheologiya*, sayı. 1 (St. Petersburg: 1961): 280-282.)

(Sher, Y.A. *Kamennyye izvayaniya Semirech'ya*. Leningrad: 1966.)

Smagulov, E.A. F.P. Grigorev ve A.O. Itenov *Srednevekovaya arheologiya goroda Turkestana*, (Turkestan: «Miras». –1998), 88.

Stat. "Kalk". son güncelleme 31 Mayıs, 2023, <http://www.stat.kg/kg/statistics/naselenie/>.

Şenol, Fazıl vd., "Dağ Turizmi ve Gelişmesinin Önündeki Engeller: Kırgızistan Örneği", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 5, Sayı. 2 (2016): 144. https://www.academia.edu/36096834/Manas_Sosyal_Ara%C5%9Ft%C4%B1rmalar_Dergisi_Volume_5_Issue_2_Year_2016_44_Say%C4%B1

Sher, Y.A. *Petroglifi Sredney i Tsentralnoy Azii*. Moskva:1980. https://rockart-studies.ru/pdf/Sher%20Ya.A.%20Petroglify%20Sredney%20i%20Tsentralnoy%20Azii_Moskva_1980.pdf

Sher, Y.A., O.S. Sovetova ve E.A. Miklaşeviç, "Issledovanie petroglifov Jaltrak-Taşa (Kırgızıya)," *Drevnee iskusstvo Azii. Petroglifi*, 37. Kemerovo: 1995.

Tabaldiev, K. Ş. "Türklerin ve Kırgızların Orta Çağ Dönemi Arkeolojik Kaynakları", *I. Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız- Türk İlişkileri Sempozyumu Bildirileri*, ed.

Gülzura Cumakunova (Bursa: Uludağ Üniversitesi Yayınları, 2017), 159.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K. Ş. ve K. Belek, *Pamyatniki pismennosti na kamne Kirgızstana*, Bişkek: Uçkun, 2008.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K. Ş. ve O. A. Soltobaev, "Koçkor Öröönündögü Bayırkı Türk Runikalık Jazuuları," *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı. 2 (Bişkek 2001): 278-292.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. "Koçkor ovası kadim türk yazıtları," *TÜRKSOY. Türk Dünyası Kültür, Sanat, Bilim, Haber ve Araştırma Dergisi*, Cilt 1 Sayı 5, (Ocak 2002): 29-34;
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. "Novie drevnetyurkskie runičeskie nadpisi Koçkorskoy i Talasskoy dolin," *Trudi fakulteta istorii i regionovedeniya*, Vıp. 10, 131-142. Bişkek: 2002.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. "Novie svedeniya ob arheologičeskih pamyatnikah Koçkorskoy dolini (po dannim issledovaniy AUKa v 2002 godu)," *Akademičeskiy vestnik: Ejegodnyy sbornik statey prepodavateley Amerikanskogo universiteta v Tsentralnoy Azii*, Vıp. I, 97-106. (Bişkek: 2003).

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. “Ob ogradke tyurkskogo vremeni”, *Nekotore voprosi arheologii i etnografii Kirgızstana*, 31-34. Bişkek: 1991.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. “Srednevekovie pamyatniki Tsentralnogo Tyan-Şanya”, *Istočniki po srednevekovoy istorii Kirgızstana i sopredelnih oblastey Sredney i Tsentralnoy Azii*, 103-105. Bişkek: 1991.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. *Kurgani srednevekovih kočevih plemen Tyan-Şanya*. Bişkek: 1996.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. ve Hudyakov, Y.S. “Drevnetyurkskie pominalnie pamyatniki na TSentralnom Tyan-Şane,” *Voprosi arheologii Kazahstana*, Vıp.2. 152-153. Almatı: 1998.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. ve Hudyakov, Y.S. “Drevnetyurkskie pominalnie pamyatniki na Tyan-Şane (po materialam issledovaniy Narınskogo otryada)”. *Pamyatniki drevnetyurkskoy kulturi v Sayano-Altae i Tsentralnoy Azii*, 65-86. Novosibirsk: NGU, 2000.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. ve Hudyakov, Y.S. “Drevnetyurkskiy pamyatnik Beş-Taş-Koroo”, *Pamyatniki kulturi drevnih tyurok v Yujnoy Sibiri i Tsentralnoy Azii*, 55-82. Novosibirsk: NGU, 1999.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. ve Hudyakov, Y.S. “Opıt provedeniya ohrannih rabot na mogilnike Ala-Mışık v 1989 godu”. *Ohrana i issledovaniya arheologičeskih pamyatnikov Altaya*, editörler A.P. Umanskiy, M.A. Dëmin ve V.B. Borodaev, 168-170. Barnaul: 1991.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. ve Joldoşov Çınarbek. “Obraztsı izobrazitel'noy deyatelnosti drevnetyurkskih plemen Tenir-Too.” *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sayı. 7 (Bişkek 2003): 111-136.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. ve O.A Soltobaev. “Runičeskie nadpisi v Koçkorskoy doline,” *Jurnal Meerim*, sayı. 2. (1999): 36-37.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. ve R. Alimov. “Bayırkı türktördün Talas jergesinde tabılğan janı estelikteri,” *Türk tsivilizatsiyası jana mamlekettik saltı* 277-295. Bişkek: 2004.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, K.Ş. ve Y.S. Hudyakov. “Osobennosti pominalnoy i pogrebalnoy obryadnosti zapadnih i vostochnih tyurok,” *Vostokovedenie v Başkorstane: Istoriya. Kultura*. Ufa: 2015.

[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiev, Kubatbek ve Oroz Soltobayev. “Koçkor Öröbüdüğü Bayırkı Türk Runikalık Cazuuları,” *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (Bişkek 2001): 281-284.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tabaldiyev, K. Ş. *Kurgany srednevekovykh kočevykh plemen Tyan- Shanya* Bişkek: Firma «Aybek», 1996.
[https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20\(Archeology%20And%20Social%20Antropology\)/user/0749/profile](https://dep.manas.edu.kg/department/Master%20of%20History%20(Archeology%20And%20Social%20Antropology)/user/0749/profile)

Tekin, Talat. Orhon Yazıtları, (Ankara: 1988). 125.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1730250>

Terenojkin, A.I. “Arheologičeskie razvedki po reke Çu v 1929 g.,” *PIDO*, sayı. 5-6. (Leningrad 1935) 146.

Torgoev, A.I. “O hronologii naremennih ukraşeniy Semireçya,” *Stepi Evrazii v drevnosti i srednevekove (K 100-letiyu so dnya rojdeniya M.P. Gryaznova)*, Kn. II. 285-289. St. Petersburg: 2002.

Vinnik D.F. “Novyye epigraficheskiye pamyatniki Talasskoy doliny”, *Arkheologicheskiye pamyatniki Talasskoy doliny*, editör P. N. Kojemyakov, 94-99. Frunze: IANK SSR, 1963.

Винник Д.Ф. История изучения каменных изваяний Кыргызстана // Из истории и археологии древнего Тянь-Шаня. –Бишкек:Илим. –1995. (Vinnik, D.F. “Istoriya

Zyablin, L.P. “Srednevekovyye kurgany na Issyk-Kule”. *TKAEE*. T.II: 139-154. Moskva: AN SSSR, 1959.

